

De dichters Jan Smeken en Johannes Pertcheval en de devotie tot Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën

Nieuwe gegevens uit de rekeningen van de Brusselse broederschap (1499-1516)

REMCO SLEIDERINK

Inleiding

In augustus 2009 kreeg ik, na een tip van Herman Mulder, bij een antiquariaat een handschrift onder ogen met daarin de *Rekeninghe vander broerscap van Onser Vrouwen Seven Ween*. Het betreft het rekeningenboek van deze broederschap met de uitgaven en inkomsten van 10 maart 1499 tot 1 mei 1516. Kennelijk was het document tot nu toe onbekend, want het wordt nergens in de vakliteratuur vermeld. Het antiquariaat kocht het handschrift enkele maanden voordien van een particulier die onbekend wenst te blijven. Het rekeningenboek zou lange tijd in familiebezit zijn geweest. Om te voorkomen dat het opnieuw uit het zicht zou verdwijnen, besloot ik het document te kopen.¹

Het bijna 350 bladzijden tellende handschrift bevat tal van gegevens die nieuw licht werpen op de muzikale, artistieke, literaire en devotionele geschiedenis van Brussel. In deze eerste bijdrage op basis van de rekeningen zal ik om te beginnen in het kort een beeld schetsen van de Brusselse broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën zoals dat uit het onderzoek van andere bronnen naar voren is gekomen. Vervolgens geef ik – als basis voor verder onderzoek – een beknopte materiële beschrijving van het nieuwe document met daarbij een overzicht van de inhoud (de verschillende rubrieken voor de inkomsten en uitgaven). Daarna zal ik me vooral richten op de rol die de rederijkers van De Lelie en met name Jan Smeken en Johannes Pertcheval in de broederschap vervulden. Uit het bewaard gebleven ledenboek van de broederschap – het *Liber authenticus* (Brussel, Stadsarchief, ms. 3413) – was reeds bekend dat Smeken en Pertcheval samen met twee andere rederijkers van De Lelie de broederschap hadden opgericht, maar verder waren er weinig gegevens over hun feitelijke activiteiten in het kader van de broederschap. Daarbij zal ik ook kort ingaan op de wijze waarop de bestuursleden van de broederschap drukwerk inzetten om de Mariadevotie te bevorderen. Gegevens over de geleidelijke uitbouw van een processie vanaf 1505 en de opvoering van een reeks Mariaspelen – waar Smeken en Pertcheval beiden bij betrokken waren – zal ik hier wel aan bod laten komen, maar deze onderdelen verdienen elders verder te worden uitgewerkt.

* Met dank aan Edmond Roobaert (Brussel), Emily Snow (KU Leuven) en Susie Sutch (Universiteit Gent).

1 Het rekeningenboek is momenteel in mijn bezit, maar ik hoop het in de nabije toekomst te kunnen onderbrengen in het Brussels stadsarchief. Ten behoeve van verder onderzoek heb ik het hele document gefotografeerd.

De Brusselse broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën

Eigenlijk is de benaming *broederschap* in het geval van de devotie tot Onze Lieve Vrouw van de Zeven Weeën niet zo'n geschikte term. De opzet was niet om een besloten religieuze broederschap te creëren, maar een open gebedsgemeenschap waarvan zowel mannen als vrouwen deel uitmaakten. Deze gebedsgemeenschap was in 1492 in het leven geroepen door een secretaris van hertog Filips de Schone, Jan van Coudenberghe. Recent onderzoek door Susie Speakman Sutch en Anne-Laure Van Bruaene (beiden van de Universiteit Gent) en door Emily Catherine Snow (Princeton University, thans KU Leuven) heeft laten zien dat de devotie sterk werd aangestuurd vanuit het hof. De bevordering van de devotie rond de zeven smarten van Maria – de profetie van Simeon, de vlucht naar Egypte, Jezus in de tempel, de kruisdraging, de kruisiging, de kruisafname en graflegging – moest tegelijkertijd de eenheid in de Nederlanden bevorderen en de steun voor de Bourgondisch-Habsburgse dynastie versterken.²

De devotie rond O.L.V. van de Zeven Weeën werd vanuit verschillende centra aangewakkerd. Vanaf begin 1499 was er ook een afdeling van de broederschap in Brussel gevestigd. Het onderzoek naar deze Brusselse broederschap is de laatste jaren in een stroomversnelling gekomen dankzij de reeds genoemde onderzoekers.³ De belangrijkste informatiebron was tot nu toe het zogeheten *Liber authenticus* van de Brusselse broederschap, maar voor sommige details, vooral die over de toneelactiviteiten van Jan Smeken en Johannes Pertcheval, werd ook gebruik gemaakt van de geschiedenis van de devotie tot O.L.V. van de Zeven Weeën zoals die in 1519 in het Latijn werd geschreven door Jan van Coudenberghe.

Uit de reeds bekende bronnen was al gebleken dat de Brusselse broederschap door leden van de rederijkerskamer De Lelie werd opgericht. Dat gebeurde in maart 1499 (of 1498 volgens de oude Brabantse paasstijl). De broederschap huurde een kapel in de Sint-Gorikskerk en verkreeg het recht om buiten de kapel een bank te plaatsen waar de bestuurders plaats konden nemen.⁴ Uit het *Liber authenticus* bleek ook dat de Brusselse broederschap zeer succesvol was. Het eerste jaar werden de namen van meer dan zesduizend deelnemers aan de gebedsgemeenschap genoteerd. Veelzeggend is verder dat hertog Filips de Schone († 1506) een zitbank aan de broederschap schonk.⁵ In 1511 gaven Maximiliaan en diens kleinzoon Karel V veel bijkomende privileges aan de Brusselse rederijkers en hun kapel en broederschap. Vol trots werden die in het *Liber authenticus* overgenomen.⁶

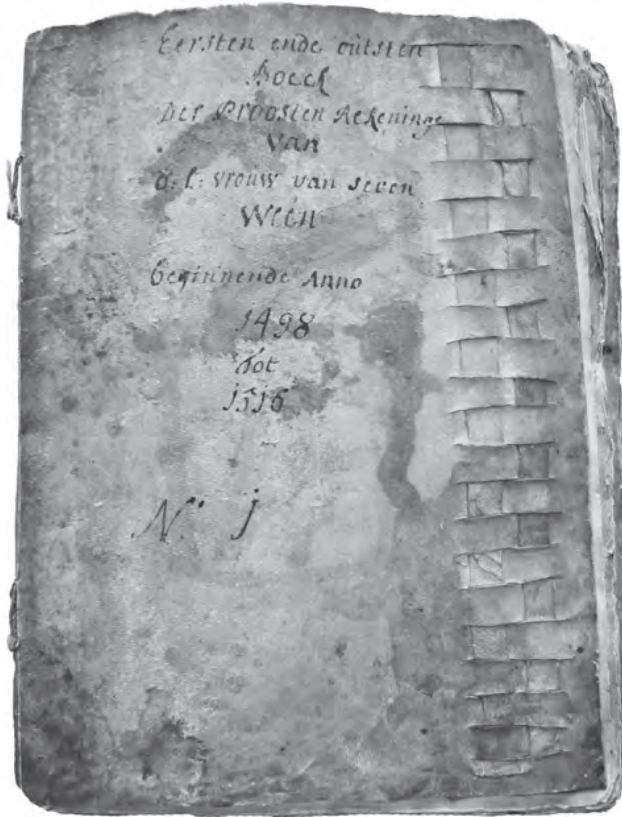
2 Zie met name Speakman Sutch & Van Bruaene 2010 en Snow 2010 en verder o.a. Soulier 1912 en Michels 1957.

3 Speakman Sutch 2003a, 2003b; Van Bruaene 2003 (p. 127–131); Van Bruaene 2008 (p. 66–71); Speakman Sutch & Van Bruaene 2010; Snow 2010.

4 'La chapelle de Notre-Dame des Sept Douleurs, placée à côté du chœur vers le nord, fut bâtie, à ce qu'on prétend, sous l'invocation de Notre-Dame, à la fin du XIVe siècle, et cédée plus tard, moyennant un cens de 3 schellings 6 pennings ou 20 sous par les portionnaires et les maîtres d'église de Saint-Géry aux membres de la chambre de rhétorique *le Lys*, avec toutes les offrandes qui s'y faisaient, et le droit de mettre un banc au dehors de la chapelle, près de l'autel de Saint-Antoine, pour les prévôts de la confrérie (15 mars 1498, 1499 N.S.)' (Henne & Wauters 1845, dl. 3, 175; tevens geciteerd door De Baere 1946, 4, n. 19). Zie over de oprichtingsdatum wat hieronder nog wordt opgemerkt: officiële start op maandag 25 maart, maar eerste 'zitting' op zondag 10 maart 1498 (= 1499 n.s.).

5 Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 275, met verwijzing naar *Liber authenticus*, f. 47v.

6 Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 275, met verwijzing naar *Liber authenticus*, f. 30v.

Afb. 1 Het perkamenten omslag van de rekeningen van de Brusselse broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën.

Beschrijving van het rekeningenboek

Het tot voor kort onbekende rekeningenboek bestaat uit 17 papieren katernen die ieder één rekenjaar vertegenwoordigen. De maten zijn circa 21,7 x 29,7 cm (min of meer A4-formaat). De katernen zijn ingebonden met een perkamenten omslag. Hierop staat aan de voorzijde: *Eersten ende oûtsten boeck der proosten rekeninge van O.L. Vrouw van Seven Ween beginnende anno 1498 tot 1516. N° I.* Alleen al op grond hiervan mag worden aangenomen dat er nog andere rekeningen volgden, maar die zijn voornog niet teruggevonden. Het omslag heeft aan de voorzijde rechts een flap die naar binnen is gevouwen en met vlechtwerk is bevestigd (afb. 1).

Na het omslag bevinden zich voor in het boek twee blanco schutbladen van papier. Deze vormen samen een dubbelblad en zijn niet met een ander katern verbonden. Afgaande op het watermerk met de tekst *PROPATRIA EIUSQUE LIBERTATE* is dit een achttiende-eeuws dubbelblad. Vanaf het derde blad begint het eerste katern, zijnde de eerste rekening. Vanaf het vierde blad (het tweede blad in dit eerste katern) zijn de bladzijden gepagineerd met Arabische cijfers in inkt. Wanneer dit gebeurde is niet bekend. Deze paginering houdt op na p. 57 en is – om nader onderzoek mogelijk te maken – door mij in potlood aangevuld (waarbij ik enkel de oneven pagina's een nummer heb gegeven).

Hieronder volgt nu eerst een korte beschrijving van de inhoud van de rekeningen. Bij elke afzonderlijke jaarrekening is in het handschrift aangegeven wie in dat jaar de verantwoordelijke bestuursleden waren (in de rekeningen aangeduid als *proefsten* of *capellemeesters*) en soms ook welke priester optrad als toezichthouder (*toesiender*). Het zijn de bestuursleden die middels de rekeningen verantwoording aflegden.

p. I-IV: twee blanco schutbladen.

p.V-VI, 1-14: 1ste rekening van 10 maart 1498 (1499 n.s.)⁷ tot 25 maart 1499 (1500 n.s.).

Toezichthouder: Willem Bouwens.⁸ Bestuursleden: Johannes Steemaer alias Pertcheval, Jan Baertmaker alias Smeken, Jan Borreman, Claes der Weduwe (p. 1).

p. 15-30: 2de rekening van 25 maart 1499 (1500 n.s.) tot 25 maart 1500 (1501 n.s.). Toezichthouder: Willem Bouwens. Bestuursleden: Johannes Pertcheval, Jan Smeken, Jan Borreman en Claes der Weduwe (p. 17).

p. 31-42: 3de rekening van 25 maart 1500 (1501 n.s.) tot 25 maart 1501 (1502 n.s.). Toezichthouder: Willem Bouwens. Bestuursleden: Johannes Pertcheval, Jan Smeken en Cornelis van Coninxloo alias Schernier⁹ (p. 33).

p. 43-54: 4de rekening van 25 maart 1501 (1502 n.s.) tot 25 maart 1502 (1503 n.s.). Toezichthouder: Willem Bouwens. Bestuursleden: Cornelis Schernier, Hendrick Bras en Peeter van Yseren (p. 45).

p. 55-66: 5de rekening van 25 maart 1502 (1503 n.s.) tot 25 maart 1503 (1504 n.s.). Toezichthouder: Willem Bouwens. Bestuursleden: Hendrick Bras, Peeter van Yseren, Joris Schernier alias Van Coninxloo¹⁰ (p. 57).

p. 67-86: 6de rekening van 25 maart 1503 (1504 n.s.) tot Hemelvaart 1505 (1 mei). Toezichthouder: Jan de Grave.¹¹ Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken en Johannes Pertcheval (p. 69).

p. 87-114: 7de rekening van Hemelvaart 1505 (1 mei) tot Hemelvaart 1506 (21 mei).

7 Op p. v wordt in een toegevoegde nota expliciet melding gemaakt van het gebruik van de paasstijl: *Nota binnen x ofi xii dighen hierna waest paeschen ende men screef doen xcix* [...]. De officiële ingangsdatum van de rekening is ietwat vreemd omschreven als *onser vrouwen dach half meerte* (o.a. op p. v). Dat hierbij wordt bedoeld op het Mariafeest op 25 maart en niet op een gewone 15de maart blijkt duidelijk uit de tweede rekening waarin allereerst de inkomsten worden genoteerd *op onser vrouwen dach halff merte xxv marcii* (p. 17). Kennelijk is de aanduiding *half meerte* ontstaan naar analogie met de aanduiding *onser vrouwen dach halff ooght* (o.a. p. 19). Overigens is de eerste gedateerde post in de rekening er eentje van 10 maart: *Opden x^m dach marcii dat wij aldereerst saten ten appoerte voerden choer ontfanghen v s. vi d. gr.* (p. 1). De vroegst vermelde datum in het *Liber authenticus* is 12 maart (f. 163r, zie Speakman Sutch 2003b, 104, n. 47).

8 Deze Willem Bouwens (*Balduini*) heeft de rekeningen inderdaad nagezien blijkens zijn notities met handtekening en notarismark op p. 41 en 66 (zie ook p. 28 waar onderaan wordt opgemerkt dat die tweede rekening op 14 september werd nagezien, maar ditmaal zonder naam en notarismark). Bouwens zou zelf ook lid zijn geweest van De Lelie (Roobaert 2003, 273-274 en vermelding in het *Liber authenticus*, f. 161r). Hij stierf op 9 november 1504 (idem, 274). Bij zijn dood bezat hij 27 boeken waarvan de meeste handgeschreven en met Latijnse titels maar hij had toch ook een Franstalig boek (*liber gallicus*) en een vita van de Heilige Katharina 'in de volkstaal' (idem, 275). Bouwens liet via testament een legaat na aan de broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën (idem, 274). Dit legaat wordt inderdaad vermeld in de hier besproken rekeningen (op p. 74).

9 Het betreft de schilder Cornelis I van Coninxloo alias Schernier (vgl. Roobaert 1999).

10 Andere archiefvermeldingen van deze schilder Joris Schernier worden behandeld door Roobaert 1999, 264-272.

11 Jan de Grave was de opvolger van Willem Bouwens die op 9 november 1504 was overleden (Roobaert 2003, 274). Hij heeft de rekening inderdaad gecontroleerd op 15 maart 1506 (n.s.) blijkens een notitie en handtekening op p. 85.

- Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken en Johannes Pertcheval (p. 93). Een toezichthouder wordt vanaf dit jaar tot aan 1509 niet meer vermeld.
- p. 115-138: 8ste rekening van Hemelvaart 1506 (21 mei) tot Hemelvaart 1507 (13 mei). Bestuursleden: Jan Smeken¹², Joris Schernier¹³, Gielis Crabbe en Hendric de Vleeschouwere (p. 117).
- p. 139-170: 9de rekening van Hemelvaart 1507 (13 mei) tot Hemelvaart 1508 (1 juni). Bestuursleden: Jan Smeken, Joris Schernier, Gielis Crabbe en Hendric de Vleeschouwere (p. 141).
- p. 171-194: 10de rekening van Hemelvaart 1508 (1 juni) tot Hemelvaart 1509 (17 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Anthonis van Colen en Bernaert Pannens (p. 173).
- p. 195-222: 11de rekening van Hemelvaart 1509 (17 mei) tot Hemelvaart 1510 (9 mei). Toezichthouders: Jan Hendricx en Merten de Rijt. Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Anthonis van Colen en Bernaert Pannens (p. 197).
- p. 223-246: 12de rekening van Hemelvaart 1510 (9 mei) tot Hemelvaart 1511 (29 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Anthonis van Colen en Vriese Nijs. Toezichthouders worden er tot 1516 niet meer vermeld (p. 225).
- p. 247-266: 13de rekening van Hemelvaart 1511 (29 mei) tot Hemelvaart 1512 (20 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Vriese Nijs en Baltazar van Nispen (p. 249).
- p. 267-286: 14de rekening¹⁴ van Hemelvaart 1512 (20 mei) tot Hemelvaart 1513 (5 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Vriese Nijs en Baltazar van Nispen (p. 269).
- p. 287-306: 15de rekening¹⁵ van Hemelvaart 1513 (5 mei) tot Hemelvaart 1514 (25 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Jan Plaetsaert en Zegher Wouters (p. 287 en 289).
- p. 307-322: 16de rekening¹⁶ van Hemelvaart 1514 (25 mei) tot Hemelvaart 1515 (17 mei). Bestuursleden: Joris Schernier, Jan Smeken, Zegher Wouters en Hendric de Vleeschouwer (p. 307 en 309).
- p. 323-338: 17de rekening¹⁷ van Hemelvaart 1515 (17 mei) tot Hemelvaart 1516 (1 mei). Bestuursleden: Jan Smeken, Joris Schernier, Hendric de Vleeschouwer en Jan Daems (p. 323 en 325).

Bij het opstellen van de rekeningen is – los van de munten die feitelijk werden gebruikt – gerekend met Brabantse *groten* (afgekort gr.) die zijn uitgedrukt in ponden (lb.), schellingen (s.) en penningen (d.). Daarbij bestaat één pond uit 20 schellingen en één schelling uit 12 penningen (1 lb.=20 s.=240 d.). Voor bedragen kleiner dan een penning wordt in deze rekeningen gebruik gemaakt van mijten (afgekort met

¹² Hier (en in volgende rekening) wordt hij aangeduid als Jan de Baertmakere, maar elders in dezelfde rekening wordt hij wel Jan Smeken genoemd (zie bijv. p. 135).

¹³ Hier (en in volgende rekening) aangeduid als Van Coninxloo.

¹⁴ Op p. 267 abusievelijk aangeduid als *xii rekeninghe*.

¹⁵ Op p. 287 abusievelijk aangeduid als *xiiie rekeninghe*.

¹⁶ Op p. 307 abusievelijk genummerd als *xiiii*.

¹⁷ Op p. 323 abusievelijk genummerd als *xv*.

een superscript *te*). Daarvan gaan er 24 in een penning.¹⁸ Kortom: één pond Brabantse groten omvat 240 penningen of 5760 mijten. Om toch enigszins aan te geven wat dit geld concreet waard was, meld ik alvast dat een ervaren en gewaardeerd ambachtsman, zoals de schilder Joris Schernier, volgens deze rekeningen per arbeidsdag 15 penningen aanreken, oftewel 360 mijten (zie o.a. p. 106). Als hij tweehonderd dagen per jaar zou werken, zou hij daarmee 3000 penningen verdienen, oftewel 12,5 pond Brabantse groten.

Elke rekening begint zoals gezegd met de vermelding van de verantwoordelijken van dat jaar, om daarna de feitelijke rekening te beginnen met de inkomsten (*den ont-fanck*). Als er een positief saldo is ten opzichte van het vorige boekjaar wordt daarmee begonnen. Een belangrijke vorm van inkomsten zijn de giften die de bestuurders op zon- en feestdagen in de kapel ontvangen (*in offerande ende ten appoerte*). Via tussentotalen is deze omvangrijke rubriek opgedeeld in drie perioden per jaar. Aan het einde worden ook de giften in de offerblokken (*uuten stocke voor den choor, uuten stocke achter den outaer*) erbij geteld. De andere grote rubriek bij de inkomsten vermeldt de bedragen die men in dat jaar via legaten binnenhaalde (*van testamente*). Het totale bedrag dat in deze periode van ruim zeventien jaar wordt binnengehaald is circa 300 pond. Dat is gemiddeld zo'n 17,5 pond per jaar maar er zijn grote verschillen (zie voor een overzicht van inkomsten en uitgaven tabel 1). In de vijfde rekening, over het boekjaar 1503-1504 (nieuwe stijl), wordt amper zes pond binnen gehaald (p. 85). Een enorme uitschieter naar boven vormt het boekjaar 1507-1508, waar bij de ontvangsten meer dan 48 pond wordt opgesomd (p. 148). Het is wellicht niet toevallig dat precies in dat jaar de rederijerskamers De Lelie en De Violette fuseerden (halverwege september 1507). Ik kom daar nog op terug.

Na de ontvangsten volgen in iedere rekening de uitgaven, waarbij in voorkomende gevallen wordt begonnen met het negatieve saldo van het vorige jaar. Een steeds terugkerende rubriek (zij het onder verschillende benamingen) wordt gevormd door de feestelijke, gezongen missen die minstens drie keer per jaar in de kapel van de broederschap worden opgedragen en waarvoor ook allerlei voorbereidingen worden getroffen (zie bijv. p. 124: *ierst van diensten van messe te zingene ende des daer aenclieft*). Uitgaven voor kaarsen zijn vaak samengebracht onder de rubriek *van wasse*. Onder rubriek *van reparacien* staan allerlei uitgaven opgesomd voor werken aan de kapel (hierbij worden veel beeldhouwers, metselaars, timmerlieden en schilders genoemd). Soms is er ook een aparte rubriek *aengaende der casufflen* waarin de aanschaf en bewerking van kerkelijke gewaden worden verantwoord. Vanaf de zesde rekening is er telkens een aparte rubriek voor de kosten van de processie die de broederschap voor het eerst op 27 april 1505 organiseerde (*aengaende der processien*). Precies omdat deze jaarlijkse processie op de zondag voor Hemelvaart nogal wat kosten met zich meebracht, werd besloten om de rekeningen voortaan te laten doorlopen tot en met Hemelvaart, zodat deze kosten meteen geboekt konden worden (zie over de gewijzigde data expliciet p. 69 en 78). Als afsluitend item bij de uitgaven wordt telkens een bedrag ge-

¹⁸ Deze 'koers' wordt geëxpliciteerd op p. 17: *gerekent den penninck xxiiii^{te} br. tot s. ende lb*. Zie voor de afkorting voor mijten Cappelli 1973, 418 (met dank aan Susie Sutch en Thérèse de Hemptinne).

Tabel 1 Totale inkomsten en uitgaven in de 17 jaarrekeningen (1499-1516). Door de verschuiving van de begin- en einddatum (van 25 maart naar Hemelvaart) gaat het bij de zesde rekening om een langer jaar.

rekening		lb	s	d	te.
1 (1499-1500)	inkomsten (p. 5)	20	18	5,5	9
	uitgaven (p. 13)	-21	-18	-6,5	-7
	saldo		-19	-7	-20
2 (1500-1501)	inkomsten (p. 22 + 28)	12	10	3	5
	uitgaven (p. 28)	-13	-	-17	-3
	saldo		-11	-1	-22
3 (1501-1502)	inkomsten (p. 36)	7	17	3,5	2
	uitgaven (p. 41)	-7	-17	-1	-6
	saldo (p. 41)			2	8
4 (1502-1503)	inkomsten (p. 49)	8	9	8	7
	uitgaven (p. 54)	-8	-11	-10,5	-6
	saldo		-2	-1,5	-11
5 (1503-1504)	inkomsten (p. 61)	6	9	1,5	2
	uitgaven (p. 66)	-5	-8	-5,5	-5
	saldo		20		
6 (1504-1505; langer jaar)	inkomsten (p. 75)	21	4		20
	uitgaven (p. 85)	-20	-14	-6,5	-6
	saldo				
7 (1505-1506)	inkomsten (p. 98)	16	7	10	4
	uitgaven (p. 110)	-14	-7	-2,5	-3
	saldo	2		7,5	1
8 (1506-1507)	inkomsten (p. 123)	20	11	5	10
	uitgaven (p. 135)	-21	-1	-2	-1,5
	saldo		-9	-8	-15,5
9 (1507-1508)	inkomsten (p. 148)	48	5	5	10
	uitgaven (p. 165)	49	6	6	10
	saldo		-21	-1,5	1
10 (1508-1509)	inkomsten (p. 178)	20	16	4,5	11
	uitgaven (p. 190)	22	16	9,5	10
	saldo	-2		-4,5	-11
11 (1509-1510)	inkomsten (p. 204)	19	10	1,5	7
	uitgaven (p. 217)	-20	-9	-2,5	-5
	saldo		-18	-11,5	-10
12 (1510-1511)	inkomsten (p. 230)	16	3	6,5	6
	uitgaven (p. 242)	-15	-6	-11,5	-2
	saldo		23	5	
13 (1511-1512)	inkomsten (p. 254)	15	11	9,5	6
	uitgaven (p. 263)	-16	-16	-8	-8
	saldo		24	10,5	2
14 (1512-1513)	inkomsten (p. 273)	14	19	11,5	9
	uitgaven (p. 281)	-13	-8		-16
	saldo		31	11	5
15 (1513-1514)	inkomsten (p. 294)	27	6	3	1
	uitgaven (p. 304)	-27	-7	-1	-8
	saldo			-10	-7
16 (1514-1515)	inkomsten (p. 312)	11	16	5	3
	uitgaven (p. 319)	-12	-9	-1	-2
	saldo		-12	-6	-6
17 (1515-1516)	inkomsten (p. 327)	11	7	1?	2
	uitgaven (p. 334)	-13	-8	-9	-8
	saldo	-2	-1	-8	-6

noemd *voer deser rekeningen te maken ende te dupliceren*. En daarop volgt dan de berekening van het saldo: het verschil tussen de uitgaven en de inkomsten.

Naast inkomsten in de vorm van geld, ontvangt de broederschap ook giften in natura. Voor een deel werden zulke geschenken nog in hetzelfde boekjaar te gelde gemaakt en dan staan ze verantwoord bij inkomsten. Aan het einde van de eerste rekening staat echter ook een korte opsomming van de giften aan de broederschap (p. 14: *onser vrouwen ghegeven*). Kennelijk met het doel een betere inschatting te kunnen maken van de financiële toestand van de broederschap werd aan het einde van de meeste rekeningen een opsomming gegeven van de bezittingen van de broederschap (voor het eerst in de vijfde rekening: *de juweelen Onser Vrouwen toebehoorende*, p. 66).¹⁹ Deze inventarissen zijn interessant voor kunsthistorisch onderzoek.

De rekeningen zijn in relatief goede staat. Er zijn wat vlekken en een paar scheuren maar het papier is doorgaans enkel aan de randen wat beschadigd. De tekst is meestal nog goed leesbaar. Sommige vlekken wijzen erop dat de katernen een tijdje onin-gebonden hebben gefunctioneerd, waarbij ze kennelijk nog gevouwen werden. Dat geldt met name voor de eerste twaalf rekeningen (behalve aan de vouw zelf is dit ook te zien aan de vlekken van boven naar beneden op de achterzijde van deze katernen). Na het inbinden hebben de rekeningen nog wat schade opgelopen aan de randen – vooral aan de rechterbovenzijde waar de rekeningen ooit nat zijn geworden – maar dit heeft, zoals gezegd, niet geresulteerd in tekstverlies. Voor zover ik heb kunnen nagaan, ontbreken er ook geen bladen in deze rekeningen. Een aardig detail is een wasdruppel op p. 105 die erop wijst dat de rekeningen ooit bij kaarslicht zijn gelezen.

De betrokkenheid van rederijkers

Dat de Brusselse broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën nauw verbonden was met de rederijkerskamer De Lelie was al langer bekend, onder meer vanuit het *Liber authenticus*, het ledenboek van de broederschap (zie hierboven). De rekeningen bevestigen dit. In de inleiding bij de eerste rekening (p. 1) wordt aangegeven dat aartshertog Filips de Schone de rederijkers van De Lelie heeft toegestaan (*ghegondt*) deze Brusselse afdeling op te richten. De vier bestuursleden die in de rekening verantwoording afleggen, zijn aangesteld door de kamer: *van welcken geselscape der Lelien voerscreven wij als capellemeesters aen geset sijn en toe gebeden om ii jaren Onser Vrouwen te dienen*. Op grond hiervan wordt al duidelijk dat het bestuur van de broederschap uit het ledenbestand van de rederijkerskamer De Lelie werd gekozen. Inderdaad komen alle bestuursleden die worden genoemd in de periode tot Hemelvaart 1507 ook voor op de lijst van *De lelie broeders* in het *Liber authenticus* (f. 161r–162r). Opmerkelijk zijn overigens ook de posten met vergoedingen aan *Jan van Rijsle, cnape vander rethorisiennen der Lilien* voor diensten die niet zozeer met de kamer te maken hebben, maar veeleer met de broederschap (p. 109 en 134).²⁰

¹⁹ Zie verder ook p. 76 (uitzonderlijk na ontvangsten, vóór de uitgaven), p. 111–112, 136–137, 166–167, 191–192, 218–219, 243–244, 264–265, 282–283, 305. In de 16de en 17de rekening komt geen inventaris meer voor.

²⁰ Mogelijk is er een familieband tussen deze Jan van Rijsle en de bekende dichter Colijn van Rijssele. Zie

Zoals bekend fuseerden De Lelie en De Violette half september 1507 tot de nieuwe kamer 't Mariacranske. Ook daarvan is in de rekening een duidelijk spoor te vinden want aan het einde van de rekening 1507-1508 staat de naam van de nieuwe kamer met het motto dat harmonie moest uitdrukken: *Mariencransken / minlijc accoert* (p. 168).²¹ En bij de eerstvolgende bestuurswissel van de broederschap, met Hemelvaart 1508, lijkt de macht te zijn gedeeld tussen de twee 'bloedgroepen'. Vanuit De Lelie blijven Jan Smeken en Joris Schernier in dienst, maar de nieuwe namen, Anthonis van Colene en Bernaert Pannens, vinden we in het *Liber authenticus* terug onder de leden van de rederijderskamer die kennelijk werden toegevoegd *na dat wij vereenicht sijn metter Violetten*.²² Dat ook de rederijders van De Violette zich waarlijk één gingen voelen met de broederschap blijkt uit een post uit 1510-1511 waarin deze een bedrag van 9 penningen ontvangt namens de (kennelijk) overleden Heindric Coutereel, die *cnape der Violetten plach te zijne* (p. 254). En Jan van der Dale, schilder en voormalig factor van De Violette, beschilderde in 1513-1514 een beeldengroep die de eerste smart van Maria uitbeeldde. Hij wilde enkel voor het materiaal betaald worden.

Een aanwijzing voor de nauwe band tussen de Brusselse rederijkerij en de broederschap biedt mogelijk ook een post in de derde rekening (die loopt van 25 maart 1501 tot 25 maart 1502 n.s.). Bij de ontvangsten wordt dat jaar een bedrag van twee schellingen geboekt dat overeenkomt met één tiende van de prijs van vier rammen (*hamels*) die zes met naam genoemde mannen in Zoutleeuw hadden gewonnen:

Item ontfaen van meester Jacob den Berbier, Deneelen den Slijpere, Joos vander Hagen, Dieric den Bontmakere, Colijn den Cuper, Jan Smet, het x^e deel van dat sij wonnen te Leeuwen te wete ne van iiii hamels, ii s. gr. (p. 36)

Van deze mannen is in ieder geval Jan Smet bekend als rederijker. In de rekeningen van de kerkmeesters van de parochiekerk van Sint-Jans-Molenbeek wordt in 1505 immers een betaling geboekt van maar liefst 25 schellingen aan *Janne Smet rethorisien* voor het schrijven van een spel *van Sint Jans gebuerte, doot ende passie* dat vervolgens werd opgevoerd door *den selven met sinen gesellen*.²³ Mogelijk gaat het om dezelfde groep en is de genoemde prijs gewonnen bij een rederijderswedstrijd in Zoutleeuw. Over een dergelijk concours in 1501 of 1502 zijn verder echter geen gegevens bekend en misschien moeten we daaruit concluderen dat het niet gaat om een wedstrijd van rederijders, maar van schutters.²⁴ Die hypothese wordt nog waarschijnlijker als we zien dat in latere rekeningen nog enkele keren sprake is van *vi scutters vanden hantboghe* die een schenking doen *mids prisen die zij ghewonnen hadden* (p. 123, zie tevens p. 229

Coigneau 2003, 217-223 over de biografische gegevens, (bij)namen en mogelijke werken van laatstgenoemde.

²¹ Rechts van de naam en het motto staat *JHS Maria*. Een vergelijkbare verwijzing naar Jezus en Maria staat ook in het *Liber authenticus* boven de opsomming van de Leliebroeders (f. 161r, bovenaan, deels afgesneden). Zie verder over de samensmelting o.a. Sleiderink 2007, 18-20.

²² *Liber authenticus*, f. 162r.

²³ Roobaert 2001, 449 en 433-441 (zie tevens p. 441-446 over de betrokkenheid van Jan Smeken bij de spelen in Molenbeek).

²⁴ Zo'n rederijderswedstrijd in Zoutleeuw wordt althans niet vermeld in de digitale bijlage 2a 'Interlokale toneel- en dichtwedstrijden in de Zuidelijke Nederlanden en Luik, 1400-1650' bij Van Bruaene 2008 (beschikbaar via de website van de uitgever Amsterdam University Press, <www.aup.nl>).

en 254). Wellicht was Jan Smet rederijker én schutter en mogelijk gold dat ook voor zijn kompanen. Volgens Edmond Roobaert, die de rekeningen van Sint-Jans-Molenbeek heeft bestudeerd, wordt bij de rekening uit 1505 (de uitbetaling aan Jan Smet en zijn gezellen) expliciet melding gemaakt van De Violette.²⁵ Als dat zo is dan moet De Violette jarenlang een bijzondere band hebben gehad met de kerk van Sint-Jans-Molenbeek want al in 1486 en 1487 verzorgde deze kamer in opdracht van de kerkmeesters toneelstukken over Sint-Jan. En als Jan Smet en zijn gezellen lid waren van De Violette, dan kan daaruit meteen ook worden afgeleid dat de leden van deze rederijkerskamer de broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën vóór de fusie al een warm hart toedroegen en bereid waren dat ook materieel tot uitdrukking te brengen.

Overigens onderhield de broederschap ook zekere banden met nog een andere Brusselse rederijkerskamer, De Corenbloem. Zij had vanaf 1505 een vaste rol in de jaarlijkse processie. Dat komt verderop nog aan bod.

Jan Smeken en Johannes Pertcheval

Zoals gezegd wens ik in deze bijdrage vooral in te gaan op de taken die Jan Smeken en Johannes Pertcheval binnen de Brusselse broederschap vervulden. Het is bekend dat zij als *facteur* en *prinche* een hoofdrol speelden binnen het gezelschap De Lelie en van beide Brusselse rederijkers is literair werk overgeleverd.²⁶ De nieuwe gegevens kunnen – samen met de biografische gegevens die onder meer uit de Brusselse stadsrekeningen bekend zijn – bijdragen tot een beter begrip daarvan.

Johannes Pertcheval schreef in 1493 *Den camp van der doot*, een vertaling van *Le chevalier délibéré* van Olivier de la Marche. De oudst bewaarde tekstgetuige van dit werk is de druk door de Schiedamse priester-drukker Otgier Nachtegaels uit 1503.²⁷ Uit de stadsrekeningen weten we ook dat Pertcheval jaarlijks met steun van het stadsbestuur een almanak vervaardigde, maar daarvan is helaas nog geen enkel exemplaar teruggevonden.²⁸ In een bericht kort na zijn overlijden in 1523 wordt Pertcheval aangeduid als een *geleert man zoe in medecijnen, apothicarien, cirurgien, astronomyen als anderen scientien*.²⁹

Ook van Jan Smeken zullen teksten verloren zijn gegaan, maar het bewaarde literaire oeuvre is in zijn geval toch al bijzonder rijk en divers.³⁰ Het meest bekend is het nonsensicale gedicht dat hij schreef naar aanleiding van de sculpturen van ijs en sneeuw die in de loop van de winter van 1510–1511 overal in Brussel verschenen.³¹ Dat gedicht werd gedrukt door de Brusselse drukker Thomas van der Noot. Deze be-

²⁵ Roobaert 2001, 439. In Roobaerts citaat uit de rekeningen (p. 449) wordt De Violette echter niet genoemd.

²⁶ Zie het *Liber authenticus*, f. 161r voor de aanduiding van hun functies binnen De Lelie.

²⁷ Zie o.a. Speakman Sutch 2003a, 150–154.

²⁸ Zie o.a. Duverger 1935, 86 en 91–92.

²⁹ Duverger 1935, 94.

³⁰ Over leven en werk van Jan Smeken is veel gepubliceerd, maar een echte biografie blijft een desideratum. Zie inleidend Pleij 1993.

³¹ Zie hierover Pleij 1988 en Sleiderink 2008. Een knappe hertaling maakte Rick de Leeuw, zie De Leeuw & Janssens 2007.

zorgde in 1516 ook Smekens rijmverslag over de Brusselse samenkomst van de Orde van het Gulden Vlies in dat jaar.³² Dergelijke teksten schreef Smeken ongetwijfeld in zijn hoedanigheid als Brussels stadsdichter, een aanstelling waarvoor hij jaarlijks het aanzienlijke bedrag van 90 schellingen Brabantse groten opstreek (4,5 lb.), naast allerlei giften in natura en bijkomende vergoedingen.³³ Smeken schreef ook een zeer gekunsteld rijmend gebed van zes strofen waarin binnen elke strofe elk woord met één en dezelfde letter begint. Samen vormen die het acrostichon *JHESUS*. De beginletters van de eerste twee verzen van de zevende strofe vormen het acrostichon Jan Smeken:

Jesus Almachichste Notabelheyt
Soet Minlic Edel Keyser Eerlic Name³⁴

Misschien was Jan Smeken in de eerste plaats een toneelauteur. Op zijn naam is onder meer het ongedateerde amoureuze stuk *Hue Mars en Venus tsaemen bueleerden* overgeleverd.³⁵ In 1500 of eerder schreef Jan Smeken – kennelijk in opdracht van de sacramentsbroederschap in Breda – het mirakelspel *Vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert*.³⁶ Hij is tevens de auteur van een allegorisch spel ter ere van de latere keizer Karel V, het *Spel op hertoge Karle*, dat mogelijk werd gepresenteerd in 1505.³⁷ Daarnaast heeft Herman Pleij twee devotionele boekjes aan Jan Smeken toegeschreven. Het gaat om de *Siecten der brooscer naturen* (1508) en de *Spieghel der behoudenessen* (1510?), beide gedrukt door Thomas van der Noot. De teksten lijken bewerkingen te zijn van toogspelen.³⁸

Dat Smeken en Pertcheval elkaar hadden gevonden in een gedeelde devotie voor O.L.V. van de Zeven Weeën was al bekend door een opmerking in de reeds vermelde brief van Jan van Coudenberge uit 1519. Daarin wordt over beide rederijkers gezegd dat ze betrokken waren bij het schrijven en opvoeren van toneel over de zeven smarten van Maria, waarbij in het onderzoek soms wordt getwijfeld of het gaat om één toneelstuk of een hele cyclus.³⁹ Wel vermeldt Van Coudenberge twee duivelse personages die hij in het Latijn aanduidt als *Malorum Incitator* en *Bonorum Impeditor*. Bij elk van de vertoonde Zeven Weeën vertelt de eerstgenoemde over de goede dingen die hij van de broederschap van de Zeven Weeën vreest, terwijl de ander pocht over zijn acties om de broederschap te dwarsbomen.⁴⁰ Het gaat hier kennelijk om de duivels *Sondich Becoren* en *Belet van Deugheden* die als personages ook voorkomen in Smekens *Spel vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert*, zij het uiteraard met een rol die

32 Editie: Degroote 1946. Zie o.a. Mareel 2010, 132–134.

33 Vgl. Mareel 2010, 98. Zie voor de stedelijke vergoedingen aan Jan Smeken vooral Roobaert 2001, 442–443 (jammer genoeg niet gebruikt door Mareel 2010 en Mareel 2011).

34 Editie: Lyna & Van Eeghem z.j., dl. 1, 279–280.

35 Editie: Van de Wijer 1984. Zie o.a. Pleij 1988, 102–103 en 141–143.

36 Editie: Asselbergs & Huysmans 1955. Zie o.a. Pleij 1996; Ramakers 1996, 413–414.

37 Editie: Van Bruggen 2005. Zie o.a. Mareel 2010, 165–173.

38 Pleij 1988, 205–208 en Ramakers 1996, 351–424. Jan Smeken moet verder, blijkens een rekeningpost van de kerkfabriek van Sint-Jans Molenbeek, een bewerking hebben gemaakt van een reeds bestaand toneelstuk over Sint-Jan de Doper, zie Roobaert 2001, 441–446.

39 Zie o.a. Michels 1957, 153–155; Speakman Sutch 2003b; Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 275. Van Coudenberge gebruikt echter duidelijk een meervoud (*ludi*, met dank aan Susie Sutch).

40 Michels 1957, 154–155.

Afb. 2 De eervolle vermelding van de vier rederijkers die de Brusselse broederschap hebben opgericht (Liber authenticus, Brussel, Stadsarchief, ms. 3413, f. 159v).

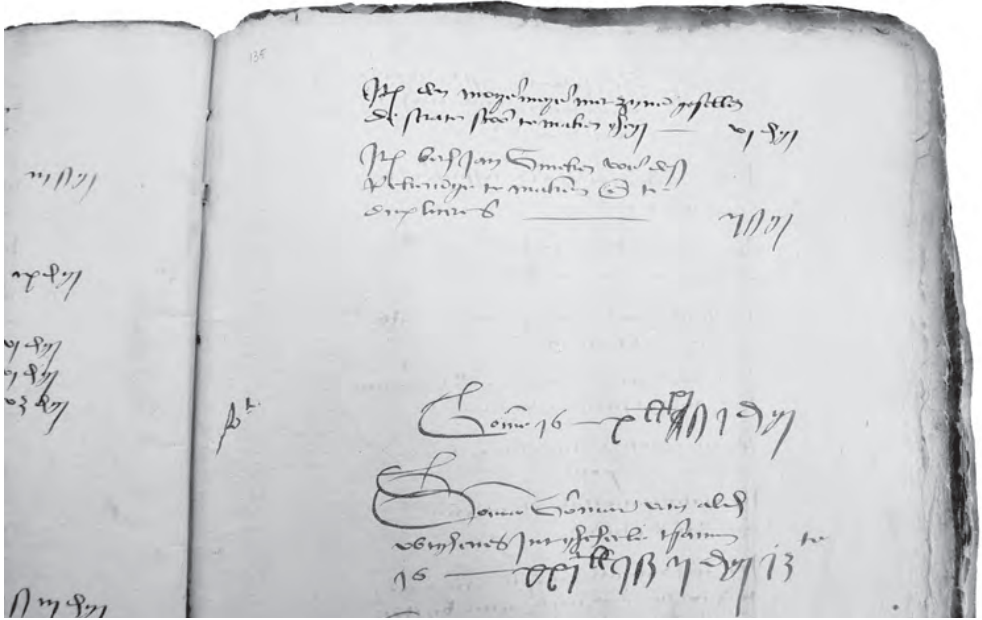

is aangepast aan de context.⁴¹ Doorgaans wordt aan dit toneel over de zeven smarten de datum 1497 verbonden, maar dat is niet rechtstreeks op Van Coudenbergte terug te voeren maar op een studie van Willem Van Eeghem.⁴² Wat de rekeningen over dit devotionele toneel aan nieuws vermelden, zal ik verderop in deze bijdrage toelichten.

Het was ook al bekend dat Pertcheval en Smeken stichtende leden waren van de Brusselse broederschap. Dat komt immers duidelijk naar voren in het *Liber authenticus*, met name uit de fraaie miniatuur met de namen en schilden van *de eersten proeffsten deser broederschap verheven* (Pertcheval, Smeken, Borremans en Der Weduwen, zie afb. 2). Het nieuw ontdekte rekeningenboek geeft aanvullende informatie over de bestuursfuncties van beide dichters. Uit het hierboven gegeven overzicht van het hele document blijkt dat Jan Smeken vrijwel de gehele periode actief is geweest als bestuurslid van de broederschap. Enkel bij de 4de en 5de rekening draagt hij geen verantwoordelijkheid. Een dergelijke staat van dienst heeft verder alleen Joris Schernier. Die is vanaf de 5de rekening onafgebroken actief als bestuurslid. Johannes Pertcheval wordt iets

⁴¹ Zie o.a. Pleij 1996.

⁴² Van Eeghem 1935, 433. Ik kom daar straks nog op terug.

Afb. 3 Rekening van 1506-1507, eigenhandig geschreven door Jan Smeken (p. 135 van de rekeningen van de broederschap).

minder vaak aangeduid als bestuurder. Hij vervulde die functie tijdens de eerste drie jaar en nadien ook nog in het zesde en zevende jaar.

Aan het einde van de rekening van 1506-1507 staat: *Item betaelt Jan Smeken voir deser rekeningen te maken ende te dupliceren, ii s. gr.* (p. 135, afb. 3). Dat duidt erop dat hij deze rekening als verantwoordelijke bestuurder eigenhandig heeft geschreven en dat hij zichzelf daarvoor 2 schellingen (of 24 penningen) uitkeerde. De vraag of er dan ook andere katernen van zijn hand zijn, kan ik voorlopig niet beantwoorden. Enkel in 1506-1507 wordt de naam genoemd van degene die de rekening heeft opgesteld. In de andere jaren wordt doorgaans wel een post opgenomen voor het opstellen van de rekening, zonder daarbij te preciseren wie deze taak op zich nam (p. 13, 28, 41, 53, 66, 85, 110, 165, 190, 217, 242, 263, 281, 304, 334). Het is wel duidelijk, op basis van variaties in het schrift, dat niet alle rekeningen in de periode 1499-1516 door dezelfde persoon zijn geschreven. Overigens kan men zich ook afvragen of het toeval is dat deze eerste bundeling van rekeningen stopt in 1516. In het volgende boekjaar stierf Jan Smeken (15 april 1517).

Johannes Pertcheval, zo blijkt verder uit de nieuwe rekeningen, was nauw betrokken bij het ontstaan van het *Liber authenticus*. Dit handschrift – een belangrijke bron voor de geschiedenis van de broederschap – heeft een zeer gelaagde ontstaanssituatie waar momenteel onderzoek naar wordt gedaan door Susie Speakman Sutch (Universiteit Gent). Het handschrift bevat, zoals gezegd, de namen van de leden van de gebedsgemeenschap en van de rederijkers die ermee verbonden zijn, maar ook de belangrijkste brieven en oorkonden uit de geschiedenis van de broederschap en de

rederijkerskamer (eerst De Lelie en nadien 't Mariacranske). Het is bovendien versierd met de wapens van beschermheren en -vrouwen en met enkele andere fraaie miniaturen.

Het is kennelijk dit gewichtige ledenboek dat dikwijls in de rekeningen wordt genoemd omdat voor de samenstelling ervan diverse uitgaven worden gedaan, zowel voor het schrijven als het verluchten. De volgende post dateert nog uit het eerste jaar:

Item aenden rooden boeck al nieu gemaict aen perkement / iiii boecken papiers / den boeck te gelen met x stucken assijsen ende ii sloten dair toe, vii s. (p. 8)

Naast dit nieuwe, rode boek bestaat er echter in dit eerste jaar een *ouden boeck* waaraan ook nog is gewerkt. Het is in dat boek dat de namen van de broeders en zusters staan:

Item perkement coffertorie ende papier dair de susters ende broeders inne staen te wetene den ouden boeck met ooc papier tot beeldekens verbesicht, ii s. (p. 7)

Overigens is deze post niet in één keer zo geformuleerd. Het woord *coffertorie* ('omslag') is boven de regel toegevoegd, het woord *susters* en het daaropvolgende *ende* zijn over iets anders heen geschreven en vóór het woord *beeldekens* is kennelijk het woord *lillien* doorgehaald. Het aantal namen in dit oudere boek moet aanzienlijk zijn geweest. Aan het einde van de eerste rekening wordt immers vermeld dat er 6043 leden zijn ingeschreven, zowel levenden als doden, zowel van binnen Brussel als van erbuiten (p. 14). In het *Liber authenticus* staat een vergelijkbare mededeling, zij het dat daar sprake is van 6085 namen (f. 223r).⁴³

In de jaren die volgen wordt dikwijls verder gewerkt aan het rode boek, en dat voor behoorlijke bedragen (met name wanneer er ook verluchting bij kwam kijken). Zo staat in de 3de rekening: *Item vander wapenen ende de namen inden rooden bouck te scrijvene daer op betaelt x s.* (p. 39). In de 4de rekening (1502-1503 n.s.) luidt het: *Item betaelt Johannes Steemaer op tscrijven vanden broeders tot vij dusent inden rooden bouck, iii s.* (p. 52). Uit deze post blijkt dat na het succesvolle eerste jaar – toen afgeklokt werd op 6043 leden – nog steeds nieuwe broeders en zusters werden ingeschreven: een toename in drie jaar tijd van nog eens duizend leden. Belangrijk is ook dat hier duidelijk wordt wie in deze beginperiode de namen noteerde, namelijk Johannes Pertcheval.⁴⁴ Ook in de 5de en 6de rekening wordt hij met name genoemd: *Item Pertcheval op tgene dat hij inden bouck gemaect heeft, ii s. vi d.* (p. 80) en *Item betaelt Pertchevalen op tghene dat hij inden bouck gemaect heeft aengaende de wapenen binnen desen jaere, iii s. gr.* (p. 109). In de 9de rekening (1507-1508) wordt het rijkelijk verluchte ledenboek vermeld in de rubriek *De juweelen Onser Vrouwen toe behorende noch in wesen sijnde* (dat wil zeggen: de bezittingen zonder de kostbaarheden die te gelde zijn gemaakt): *Item eenen grooten boeck daer vele wapenen in staen van verlichterijen van princhen ende heeren daer broeders ende zusters in ghescreven staen* (p. 167).⁴⁵

⁴³ Speakman Sutch 2003b, 101; Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 265.

⁴⁴ Op grond van deze gegevens heeft Susie Sutch inderdaad de hand van Johannes Pertcheval kunnen identificeren in het *Liber authenticus*. Deze hand heeft nog tot in het jaar 1521 (f. 274r) namen toegevoegd aan het ledenboek (e-mail, 6 maart 2012).

⁴⁵ In de 10de rekening luidt dat: *Item een grooten boeck met schoonen wapenen van princhen ende heeren daer de briuers*

Als er iets mooi geschreven moest worden of ook verlucht, dan was Pertcheval kenmerkend de man. In het eerste jaar krijgt hij ook betalingen voor kopieën van allerlei brieven en oorkonden (p. 6–7). Dergelijke documenten die belangrijk waren voor de broederschap werden opgeborgen in een daarvoor speciaal aangeschafte ronde doos (p. 6).

Gedrukte devotieboekjes en -prenten

De Brusselse broederschap werd vanaf maart 1499 wellicht ook zo snel populair door het devotionele drukwerk dat de broederschap verspreidde. De uitgaven en inkomsten in verband daarmee zal ik in deze paragraaf bespreken. Als bestuurders van het eerste uur moeten ook Jan Smeken en Johannes Pertcheval hier nauw bij betrokken zijn geweest.

In de allereerste rekening staat onder de uitgaven op p. 7 onder meer een fors bedrag voor de aankoop van 350 boekjes in Antwerpen, inclusief reiskosten:

Item aen boecxkens iii^c ende l tAntwerpen gehaelt, met xxiiz d. te coste gheweest, loopt tsamen xviii s. iiiiz d. (p. 7)

De inhoud van deze boekjes wordt niet vermeld, maar het gaat ongetwijfeld om een tekst over de zeven smarten van Maria. Het zal een boekje zijn als hetgeen op 14 juli 1492 in Antwerpen werd gedrukt door Gheraert Leeu: *Dit es een seer deuote salige ende profitelicke ghedenckenisse van den vij weeden oft droefheyden onser lieuer vrouwen*, of waarschijnlijk een iets latere versie hiervan, *Hier beghint een goede oefeninghe ende een seer deuote meditacye van sonderlinghen vij. ween onser sueter vrouwen ende moeder gods marien*.⁴⁶ Deze boekjes bevatten Nederlandstalige teksten die onder meer teruggaan op Jan van Coudenberghe en Peter Verhoeven (Petrus de Mansio) en ze zijn uitvoerig van afbeeldingen voorzien opdat ook de niet-geletterden er baat bij kunnen hebben.⁴⁷ Het is vermoedelijk zo'n werkje dat in 1499 in 350 exemplaren werd aangeschaft door de Brusselse broederschap. Het is interessant dat nu ook een concrete prijs aan zo'n devotioneel boekje kan worden gekoppeld (in dit geval 210 penningen Brabantse groten voor 350 exemplaren, oftewel iets meer dan een halve penning per stuk).

De Brusselse broederschap had overigens nog wat kosten aan de boekjes. Ze liet ze namelijk ook inbinden: *Item aen boecxkens te bindene iiiii s. iii d.* (p. 8). De investeringen voor deze gedrukte en ingebonden boekjes – samen 1 pond, 3 schellingen en 7,5 penning – werden evenwel snel terugverdiend. Nog in datzelfde boekjaar wordt bij de ontvangsten het bedrag vermeld dat men bij de verkoop van deze boekjes had ontvangen: *Item te diverssche stonden van boecxkens ontfanen int gheele, altemet i lb. xiii s. iz d.* (p. 5). Met andere woorden: in het eerste jaar dat de broederschap bestond, werd met de

ende zusters in staen gescreven (p. 192). Latere vermeldingen zijn korter en bevatten geen nieuwe informatie (p. 219, 244, 265, 283, 305).

⁴⁶ Zie voor beide boekjes Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 257–259; een transcriptie van het oudste boekje bij Snow 2010, 187–196.

⁴⁷ Gheraert Leeu schrijft daarover: *Ende oec op dat die lecke lieden die niet lesen en konnen / die personagien aansiende / hem daar inne oec sullen mogen oefenen // Want die beelden sijn der lecker luden boeken* (geciteerd naar Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 257, n. 18; zie tevens Snow 2010, 8 en 187).

verkoop van de boekjes al een winst gemaakt van 9,5 schelling. Overigens komen er na dit eerste jaar geen posten meer voor die specifiek de verkoop van drukwerk vermelden, mogelijk omdat men daarvoor niet langer een aparte kas wilde bijhouden.

In het eerste jaar kocht de broederschap ook *i dozijne brieven van Mechelen van Onser Vrouwen ween* voor het kleine bedrag van 6 penningen en vervolgens maar liefst *v brieven vander ween* voor een totale som van 7 schellingen en 6 penningen (p. 7). Vermoedelijk gaat het hier om twee leveringen van gedrukte prenten met daarop O.L.V. van de Zeven Weeën. Dat het hier om een afbeelding gaat waarbij de tekst een ondergeschikte rol speelt, zou men kunnen afleiden uit vergelijkbare posten in de latere rekeningen. Ieder jaar is er sprake van bijkomende aankopen van *briefkens*, vaak 50 of 100 per jaar, waarbij een enkele keer *beeldekens* als synoniem wordt gebruikt.⁴⁸ Wie deze prenten leverde, wordt niet geëxpliciteerd maar de allereerste kleine levering suggereert dat het om een drukker uit Mechelen gaat.

Mogelijk produceerde de broederschap in dat eerste jaar zelf ook drukwerk. In de rekeningen staat althans een uitgave voor *een wrive vander viii lillien van houte ende noch i van Onser Vrouwen om in te printene, iii s.* (p. 7). Kennelijk gaat het om houtblokken waarmee twee verschillende afbeeldingen konden worden gemaakt. De ene houtsneede vertoonde één of zeven lelies (de *viii* is achteraf toegevoegd, mogelijk door verwarring met de *zeven* weeën), de andere een beeltenis van Onze Lieve Vrouw. De aandacht die de broederschap besteedde aan het produceren en verspreiden van afbeeldingen, heeft mogelijk eveneens te maken met de wens om ook niet-geletterden te bereiken (vgl. de bekommernis van Gheraert Leeu). Ook op andere plaatsen waar de devotie tot de smarten van Maria werd bevorderd, werd trouwens gebruik gemaakt van drukwerk op losse blaadjes. Vermoedelijk werd dergelijk drukwerk uitgedeeld aan bezoekers van de kapel, als souvenir en vooral ook voor verdere meditatie thuis.⁴⁹

Met betrekking tot het gebruikte drukwerk kan overigens nog een andere rekeningpost interessant zijn. In 1504-1505 wordt de aanschaf vermeld van *een boeckxken daer diversche messen van Onser Vrouwen ween inne staen* (p. 80). Het kostte 3 penningen. Wat dit boekje precies bevatte en hoe het werd gebruikt, kan niet meteen worden afgeleid uit de korte vermelding.⁵⁰

De jaarlijks aangroeiende processie

Uit het *Liber authenticus*, en met name het daarin opgenomen privilege van 19 maart 1511, was reeds bekend dat de Bourgondisch-Habsburgse vorsten veel waardering

⁴⁸ Uitgave voor 100 *beeldekens vander ween* (voor 18 d.) op p. 39. Uitgaven voor *briefkens vander ween* op p. 26 (50 stuks), p. 53 (100 stuks), p. 65 (100 stuks), p. 80 (100 stuks), p. 108 (100 stuks). De prenten worden telkens aangekocht voor een prijs van 9 penningen per 50 stuks.

⁴⁹ Vgl. Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 271 (met verwijzing naar Verhoeven 1992, 48-50). Zij bespreken de casus van de devotie rond het wonderdoende beeld van O.L.V. van de Zeven Weeën in Delft (Hippolytuskerk). Daar werden tussen 1506-1507 en 1514 minstens 2650 van dergelijke losse blaadjes verspreid. Zie verder Schuler 1992 over de iconografie van O.L.V. van de Zeven Weeën.

⁵⁰ Vanaf 1510-1511 worden in de inventaris twee boeken vermeld *daer men ons vrouwen misse vanden ween uut zingt* (p. 244, vgl. p. 265, 283 en 305). Vanaf 1508-1509 vermeldt de inventaris een getijdenboekje (p. 192 en verder).

hadden voor de rederijkers van De Lelie en 't Mariacranske, onder meer omdat die *een zeer devote processie geconciepirt ende voergenomen hebben [...] ende doen institueeren, die men jaarlijcx altijt vermeerdert*. Volgens datzelfde privilege werden daarbij de zeven smarten van Maria *tot meerdere verwerkinge van den volcke verhaelt, verthoont ende leerende es, met dichten van rethorycken ende anderssins, daer de voers. rethorisiennen grooten cost ende aerbeyt om doende zijn*.⁵¹ Hieruit blijkt weliswaar overduidelijk het engagement van de rederijkers, maar voor de rest blijft veel in het vage. De ontdekte rekeningen zijn over de processie veel informatiever. Zo informatief zelfs dat ik hier enkel de grote lijnen kan aangeven.⁵²

Uit de rekeningen blijkt ten eerste dat de broederschap in 1505 van de deken en het kapittel van Sint Goedele toestemming kreeg om een jaarlijkse processie te houden op de zondag voor Hemelvaart.⁵³ De eerste processie werd derhalve gehouden op 27 april 1505. De betreffende uitgaven werden opgenomen onder de rubriek *Aengaende der processien* (p. 82-85).

Hoewel de processie inderdaad ieder jaar groter werd (zie hierna), blijkt uit de rekeningen dat ook in het eerste jaar al een flink programma was uitgewerkt. Er worden heel wat kosten voor gemaakt. Vooraf had men de *belleman* laten rondgaan in Brussel en omgeving om ervoor te zorgen dat er genoeg volk zou komen kijken. De kapel van de broederschap in de Sint-Gorikskerk werd extra mooi gemaakt met tapijten en blinkend sierwerk en op de dag van de processie werden het orgel en de beiaard bespeeld en de klokken langdurig geluid. De vespers werden *solempnelijc* gevierd. Speciaal aangetrokken zangers zongen een meerstemmige mis (*in discant*).⁵⁴

Begeleid door de blaasmuziek van de stadsmuzikanten werd het beeld van Maria rondgedragen op een *berrie* die men had geleend in Molenbeek. Het gaat hier ongetwijfeld om de draagbaar die in Molenbeek dienst deed bij de Sint-Jansprocessie.⁵⁵ Voorafgaand aan de processie werden in opdracht van de broederschap maar liefst 1100 ingekleurde vlaggetjes vervaardigd, vermoedelijk om tijdens de tocht uit te delen aan de toeschouwers.⁵⁶ De route was bezaaid met meitakjes en gerst.

Dat het publiek inderdaad veel te zien, te horen én te lezen kreeg, blijkt onder meer uit de post waarin wordt betaald voor *seven ronden daer de ween inne staen* met daarbij *xiiii groote rollen met scripture en noch xiiii cleindere*. Het gaat hier kennelijk om zeven grote ronde panelen waarop door de schilder Jan van Brussel de zeven smarten van

51 *Liber authenticus*, f. 29v, geciteerd naar Duverger 1935, 94; vgl. Van Bruaene 2003, 130; Van Bruaene 2008, 70; Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 275.

52 Interessant vergelijkingsmateriaal wordt gevormd door de Brusselse palmzondagprocessie. Ook daar waren rederijkers bij betrokken – in dat geval van Den Boeck – zoals aangetoond door Roobaert 2002. In een e-mail (22 januari 2012) maakte Edmond Roobaert bovendien duidelijk dat er nog veel belangwekkende informatie over Brusselse processies (waaronder die van O.L.V. van de Zeven Weeën) is te vinden in de *Acta capitularia* van Sint-Goedele (Rijksarchief Anderlecht, Archief van de kapittelkerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele, nr. 912). Hier ligt materiaal voor boeiend vervolgonderzoek.

53 De officiële goedkeuring werd overhandigd door Jan Eets die daarvoor een vergoeding kreeg van de broederschap (zie p. 83). Zie over deze priester Roobaert 2001, 289.

54 Vgl. o.a. Haggh 1986 en Snow 2010.

55 Zie daarover o.a. Roobaert 2001, 423-424.

56 Wellicht werden deze vaantjes in eigen beheer gedrukt. Daarop wijst de uitgave *aen hout om een printe iz d.* (p. 80). Zie in het algemeen over processievaantjes Roobaert 2000.

Maria waren geschilderd op een witte achtergrond (*van wittene en stofferen*) en waarbij uitleg werd verschaft met behulp van tekstpanelen, ongetwijfeld op rederijkerswijze (zoals aangegeven in het privilege van 1511). Dat het hier telkens om veertien tekstpanelen gaat (en niet om zeven), doet vermoeden dat naast een Nederlandse ook een Franse tekst werd rondgedragen. Van Jan Smeken en Johannes Percheval is uit de Brusselse stadsrekeningen bekend dat ze bij *tableaux vivants* die ook voor de hovelingen begrijpbaar moesten zijn, teksten leverden in het Nederlands én het Frans.⁵⁷ Bovendien telde de broederschap onder haar leden ook Franstaligen, zoals Olivier de la Marche.

Eén van de zeven smarten werd niet enkel als afbeelding meegevoerd, maar ook in levende lijve uitgebeeld. Het betreft een man die als Christus een kruis voortzeulde. Dit werd speciaal voor de gelegenheid vervaardigd, net als een doornen kroon. Een groep rederijkers van De Corenbloem – en dus niet van De Lelie – volgden deze kruisdrager *figuerlijk*, hetgeen erop duidt dat ze een scène uitbeeldden.⁵⁸ De leden van De Corenbloem kregen hiervoor een bedrag van 30 penningen en ze werden kennelijk geacht zelf voor attributen en kleding te zorgen. Ter vergelijking: de kruisdrager kreeg in zijn eentje zes penningen, de *stadt pipers* (die vermoedelijk met zeven waren) 21 penningen. Waarom nu juist De Corenbloem werd ingeschakeld bij de processie, is uit de rekening niet op te maken.⁵⁹

Na afloop van de eerste processie bleven de bestuursleden van de broederschap – *wij proefsten*, dat zijn Smeken, Pertcheval en Joris Schernier – nog wat samen met de mannen die hadden geholpen bij het organiseren van de processie. Het zijn allemaal leden van De Lelie: priester Anthonis de Vos, Adam de Cupere, Hendric de Lichte, Gielis Crabbe, Jeroen (van Kerckbergh), Jan van Yseren *met noch andre* (p. 84).⁶⁰ Hendric de Lichte komt ook vaak voor in de Brusselse stadsrekeningen, onder meer omdat hij samen met Johannes Pertcheval en Jan Smeken vorstelijke intochten organiseerde en ook de priester Anthonis de Vos had expertise op dit terrein.⁶¹ Sommige Leliebroeders – met name Joris Schernier, Anthonis de Vos, Gielis Crabbe, Jan Zegers en mogelijk ook Johannes Pertcheval – hadden trouwens persoonlijk bijgedragen aan de financiering van de zeven *ronden* zoals blijkt aan de inkomstzijde van de rekening. Samen bekostigden ze vijf van de zeven panelen, een bedrag van tezamen 15,5 schelling (of 186 penningen).⁶²

57 Zie Duverger 1935, 91 (rekening uit 1503-1504 waarbij naast Smeken en Pertcheval ook Hendric de Lichte wordt vermeld) en vgl. Sleiderink 2007, 19.

58 Vgl. Ramakers 1996, 75 (en passim) voor dergelijke *tableaux vivants*.

59 Ook in de latere processies worden de rederijkers van De Corenbloem beloofd voor het volgen van de kruisdrager (o.a. p. 103, 128, 152, 183). In 1508 wordt het optreden van De Corenbloem aangeduid als een oude gewoonte (*na doude costume*, p. 152).

60 Zie voor een opsomming van de Leliebroeders het *Liber authenticus*, f. 161r-162r (vgl. Duverger 1935, 87).

61 Voor Hendric de Lichte zie Duverger 1935, 79 (en verder via index). Voor Anthonis de Vos, zie vooral Roo-baert 2003, 269-270 en 276-278.

62 Zie daarvoor een post op p. 75 in de rekeningen. De tweede van de vijf namen lees ik als *Pdio* (met een afkortingsstreep boven de P). Ik vermoed dat het gaat om een verkorte weergave van de naam Pertcheval. Die is immers net daarboven al genoemd omdat hij ook 7,5 schelling (of 90 penningen) bijdraagt ten behoeve *vander doren vander outertafelen* (p. 75). Er staan op p. 75 nog andere giften van individuele Leliebroeders, namelijk Adam de Cupere (maar liefst 30 schellingen voor een gouden kruis op een kazuifel), Gielis Crabbe (7,5 schelling voor de genoemde altaardeuren), Joris Schernier (idem), Hendric de Lichte (idem), Hendric Bras (3 schellingen voor

Van belang is ook de vermelding van *den terminarius* ('bedelmonnik'), *mijnen heere van Mechelen, den augustijn* (p. 84). Deze man, die op de dag van de processie preekt en dit ook voordien al drie keer had gedaan, mag wellicht worden geïdentificeerd als Peter Verhoeven (oftewel Petrus de Manso), een van de belangrijkste gangmakers van de devotie voor Maria van de Zeven Weeën in de Nederlanden.⁶³ Hij was biechtvader van het regularissenklooster Thabor bij Mechelen dat de Regel van Augustinus volgde en waar door zijn toedoen een afdeling van de broederschap van O.L.V. van de Zeven Weeën was opgestart. Peter Verhoeven was bevriend met Jan van Coudenberge en hij schreef een devotietekst over O.L.V. van de Zeven Weeën die in het Nederlands onder meer werd opgenomen in de devotieboekjes die door Gheraert Leeu werden gedrukt. Verhoeven besefte terdege dat rederijkers de devotie konden helpen bevorderen. Ongetwijfeld op zijn instigatie schreef kanunnik Hendrik Maes, *excellent facteur* van de Mechelse kamer De Peoene, een vijf uur durend spel over de zeven weeën, dat op 25 maart 1494 met veel succes in Mechelen werd opgevoerd in aanwezigheid van Filips de Schone.⁶⁴ Vermoedelijk hetzelfde stuk werd drie maanden later gespeeld in Leiden door de plaatselijke rederijkerskamer.⁶⁵

Kennelijk was het deze Peter Verhoeven die in 1505 in Brussel kwam preken over O.L.V. van de Zeven Weeën. Hij liet het niet bij woorden alleen. Hij bracht ook een gouden ring met een saffier mee die, blijkens een post aan de kant van de inkomsten, meteen te gelde werd gemaakt. Het kleinood bracht maar liefst 1 pond, 7 schellingen en 6 penningen op (p. 74). Na aftrek van de gift aan de Mechelse geestelijke (5 s. 3 d.) bleef daar nog altijd ruim een pond van over. De rekening vermeldt niet expliciet dat de ring uit het eigen bezit van de prediker afkomstig was. Misschien is het waarschijnlijker dat hij deze aanbood namens iemand anders. Dat de ring meteen werd verkocht doet vermoeden dat de gift expliciet bedoeld was om de processie mogelijk te maken.⁶⁶

De rederijkers bleven zeker niet op hun lauweren rusten na de eerste processie. Vanaf de eerstvolgende optocht (17 mei 1506) wordt er jaarlijks een *huysken* aan de stoet toegevoegd. Het gaat om een *tableau vivant* dat werd gerealiseerd op een overkapte berrie die gedragen werd door 10 mannen. Een tekening van Albrecht Dürer, gedaateerd tussen 1516 en 1520, toont hoe dat eruit kan hebben gezien (zie afbeelding bij Ramakers 1996, 190).⁶⁷ Van 1506 tot en met 1510 werden in totaal vijf van dergelijke *huyskens* (of *stukken*) aan de processie toegevoegd. Ze kostten stuk voor stuk veel geld zoals in de rekeningen nauwkeurig is bijgehouden. Het is dus niet zonder reden dat het privilege van 19 maart 1511 vermeldt dat de Brusselse rederijkers met *grooten cost ende aerbeyt* de processie jaarlijks lieten groeien.

hetzelfde) en Jan Zegers (2 schellingen voor hetzelfde).

⁶³ Zie over Peter Verhoeven o.a. Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, Snow 2010, De Ridder 1922, De Ridder 1923 en De Ridder 1924.

⁶⁴ Van Autenboer 1962, 151-153; zie tevens Snow 2010, 33-37.

⁶⁵ Brinkman 1997, 84-86.

⁶⁶ Mogelijk wilde de gulle gever anoniem blijven. Daarop duidt de volgende uitgave waarin de *prochiaen* geld krijgt om te bidden voor de schenker: *Item den selven doen wij deden bidden voor die den saffier metten ringe gegeven hadde, vi s.* (p. 81). Eventueel interessant vergelijkingsmateriaal wordt gevormd door de gouden ring, ook met diamant, die Jan van den Dale zou hebben ontvangen van Filips de Schone naar aanleiding van een rederijkerswedstrijd (zie Van Bruaene 2008, 65).

⁶⁷ Bespreking van de prent en enkele voorbeelden uit de Nederlanden door Ramakers 1996, 189-190.

Zoals te verwachten, blijkt elk *tableau vivant* één van de zeven weeen van Maria weer te geven. In het eerste jaar staat de kruisigingsscène op het programma: *aengaende den nieuwen stucke inde processie gedregen metten cruce en des daer ane cleeft* (p. 106-107, maar zie ook reeds p. 101-104). De kosten voor het demonteerbare stuk bedroegen meer dan 4 pond, waarvan bijna 1 pond (namelijk 16 s., 3 d.) voor de schilder Joris Schernier, tevens bestuurslid van de broederschap, voor 13 volledige werkdagen à rato van 15 penningen per dag. Accessoires waarvoor betaald wordt, zijn enkele mantels, een doornen kroon en een speer met spons. Er zijn maar liefst tien mannen nodig om het stuk te dragen *daer ons heere op aen tcruce hinc* (p. 102). Behalve de constructie moeten ze ook een Maria en een Sint-Jan op hun schouders torsen (p. 102). Het publiek kreeg hierbij ook teksten gepresenteerd, mogelijk wederom in het Nederlands en het Frans: *twee groote rollen met geschrifte* (p. 107). Een belangrijk deel van het spektakel moet overigens gelegen hebben in het feit dat Christus naakt wordt uitgebeeld. Er wordt een flinke betaling van 21 penningen geregistreerd aan *den geselle die aen cruce al naect hinc*, hetgeen doet vermoeden dat hij mogelijk niet in Brussel woonde (p. 104).⁶⁸

De processie van 1506 had overigens nog meer nieuws te tonen, zoals een ezeltje waarop Maria reed (een evocatie van de tocht naar Egypte). Daarvoor werd een ezel gehaald in Scheut bij Anderlecht en nadien ook weer teruggevoerd (p. 103). Er liepen nu eveneens meer geestelijken mee en bijvoorbeeld ook de rector van de kapittelschool van Sint-Goedele die *met zijnen kinderen hulpt de processie eeren* (p. 101). Begrijpelijk dat ook het aantal processievaantjes werd opgevoerd: van 1100 tot 1700 (p. 103).

Het is hier niet de plaats om elke volgende processie en elk *tableau vivant* in detail te bespreken, maar ik zal kort de thematiek van de andere *huyskens* aanduiden. In 1507 werd een *noot Gods* toegevoegd, oftewel een kruisafname (details op p. 126-130). Het jaar daarop, in 1508, kwam daar een graflegging bij (p. 151-155). Welke Mariascène in het *huysken* van 1509 werd uitgebeeld, is me nog niet duidelijk, maar er wordt wel een uitgave geregistreerd voor *Onser Vrouwen mantele* en ook voor *een rosen hoet oft crone voer Ons Vrouwe* (p. 181-186). In 1510 werd, gelet op de accessoires, een kruisdraging geënceneerd (p. 207-211). Bij die processie in 1510 werden maar liefst 2000 processievaantjes voorzien (p. 208).

Vanaf 1508 werd er voor de opslag van deze *stucken* een huis gebruikt dat daarvoor speciaal was gebouwd met giften van devote aanhangers (talrijke posten vanaf p. 146). Vreemd blijft wel dat er vanaf 1511, zo kort na het ontvangen van het privilege van Maximiliaan, geen nieuwe *huyskens* meer worden gemaakt, hoewel er nog twee ontbreken om de reeks te completeren. Werden die twee scènes gewoon te voet uitgebeeld, zoals de vlucht naar Egypte met de elk jaar opnieuw genoemde ezel? Of was er gewoon niet genoeg geld meer? Misschien zijn de weersomstandigheden in de winter van 1510 en 1511 de oorzaak geweest van de hapering in het programma. Zoals uit het sneeuwpoppendicht van Jan Smeken blijkt, hadden toen vele Brusselaars moeite om (letterlijk en figuurlijk) het hoofd boven water te houden.⁶⁹ Overigens

⁶⁸ Zie voor de laatmiddeleeuwse fascinatie voor naaktheid, o.a. Pleij 1988, 99-109; Pleij 2003, 36-37 en Bussels 2007.

⁶⁹ Opmerkelijk is dat in de rekening van 1509-1510 enkele keren wordt gesproken over *dleste stuc* (p. 209) en *den lesten nieuwen stucke* (p. 210). Dat wekt enigszins de indruk dat de opsteller van de rekening al wist dat er in

ging de processie in 1511 wel door, met de vijf *huyskens* die er al waren en met hier en daar een kleine aanpassing zoals een nieuw Christusbeeld dat bedoeld was voor het kruis dat werd rondgedragen (p. 232–236, en p. 229). Deze keer werden er nog 1700 vlaggetjes aangemaakt (p. 233). En ook in de daaropvolgende jaren blijft de processie doorgaan, zonder nieuwe stukken maar af en toe bieden de rekeningen wel aanvullende informatie over de personages van de *tableaux vivants*. De indruk ontstaat echter dat het grote elan in deze periode verdwenen is. Het aantal vaantjes daalt in de loop der tijd tot 1200.⁷⁰

De Mariaspelen

Vanaf de 9de rekening (1507–1508) wordt in de rekeningen vrijwel jaarlijks melding gemaakt van *Onser Vrouwen spel*, meestal met een aparte rubriek die een hele pagina beslaat.⁷¹ Betalingen voor het *dichten* van de spelen zijn er in 1508, 1509, 1510, 1511, 1512 en 1513.⁷² Het gaat hier dus om een reeks van minstens zes nieuwe Mariaspelen die werden opgevoerd in de context van de processie van O.L.V. van de Zeven Weeën.⁷³ In 1514 is er geen sprake van een Mariaspel, maar ik vermoed dat er in dat jaar nog een zevende spel werd geschreven en opgevoerd. Het is immers waarschijnlijk dat het hier gaat om een cyclus van spelen, vergelijkbaar met de Brusselse *Bliscappen* uit het midden van de vijftiende eeuw.⁷⁴ De vermeldingen van 1515 en 1516 zullen dan heropvoeringen betreffen.

Uit de diverse vermeldingen van de spelen is heel wat af te leiden. Ten eerste blijkt het te gaan om een reeks van minstens zes, vermoedelijk zeven spelen, telkens met een proloog en epiloog (beide aangeduid als *prologhen*).⁷⁵ Twee keer wordt de auteur bij naam genoemd en twee keer is dat Jan Smeken (p. 213 en p. 239). Dat Jan Smeken als auteur wordt genoemd en er vóór 1508 in de rekeningen niet wordt gesproken over toneelopvoeringen, maakt het uiteraard hoogst aannemelijk dat de spelen van 1508 en de volgende jaren dezelfde zijn waarop Jan van Coudenberghe in zijn brief uit

1511 geen nieuw stuk zou komen. Daarbij kan het van belang zijn dat de rekening vermoedelijk pas vrij laat werd opgesteld. De controle ervan gebeurt in ieder geval pas op 11 mei 1511 (ondertekening door M. de Rijt op p. 219). Anderzijds kan *lest* ook gewoon betekenen ‘de laatste op dat moment’.

⁷⁰ Zie de nog altijd uitvoerige informatie over de processies van 1512 (1600 vlaggetjes, p. 257–260), 1513 (1400 vlaggetjes, p. 275–277), 1514 (1200 vlaggetjes, p. 296–298), 1515 (1200 vlaggetjes, p. 314–317) en 1516 (1200 vlaggetjes, p. 329–333).

⁷¹ Rubrieken die volledig aan het spel zijn gewijd op p. 156 (1508), p. 187 (1509), p. 213 (1510), p. 239 (1511), p. 262 (1512). Verder nog losse items op p. 230 en 234 (1511), p. 260 (1512), p. 272–273 en 278 (1513), p. 316 (1515), p. 333 (1516). In 1514 wordt er opmerkelijk genoeg niets gezegd over het spel. Werd het toen niet opgevoerd of werden de uitgaven elders verantwoord?

⁷² In 1513 wordt het *dichten* niet expliciet genoemd maar uit de rest van de post, waarbij ook sprake is van *int nette te sryvene metten copyen* (p. 278), is overduidelijk dat het *dichten* wel is bedoeld. Het bedrag van deze post is ook identiek aan die in voorgaande jaren (12 s.).

⁷³ Vgl. Ramakers 1996, 414, die reeds vermoedde dat het toneel van Pertcheval en Smeken over O.L.V. van de Zeven Weeën ‘omvangstoneel’ zou zijn (hij denkt daarbij echter aan één enkel spel dat hij, zoals gebruikelijk, in 1497 dateert).

⁷⁴ Zie over de *Bliscappen* o.a. Beuken 1978 en Coigneau 2003, 213–217.

⁷⁵ Expliciete vermelding van de *prologen* op p. 187, 213, 239 en 262.

1519 zinspeelde. De conclusie mag dus zijn dat Van Coudenberge wel degelijk op een cyclus duidde.⁷⁶ Dat aan deze stukken door onderzoekers het jaartal 1497 werd gekoppeld – voor het eerst door Willem Van Eeghem in 1935 – blijkt nu een voorbarige conclusie te zijn.⁷⁷ Opmerkelijk is verder dat Johannes Pertcheval nergens expliciet wordt genoemd met betrekking tot de Mariaspelen. Toch hoeft dat niet automatisch te betekenen dat zijn rol minder groot was dan die van Jan Smeken. Hij kan het regisseren voor zijn rekening hebben genomen, of de productie, maar het kan evengoed dat hij toch meeschreef aan de stukken.

De dichter van de toneelstukken werd meteen ook betaald voor het maken van een exemplaar in het net (vgl. bv p. 156: *Primo van tspel te dichtene ende int nette te stellen*). Aan wie die netversies worden overhandigd, wordt niet gezegd maar vermoedelijk gaat het om de rederijkerskamer 't Mariacranske (in de inventaris van de kappel van de broederschap worden de spelen althans niet vermeld). Voor het dichten en kopiëren samen worden ieder jaar maar liefst 12 schellingen uitgekeerd. Een ervaren schilder (zoals Joris Schernier) kon voor dat geld bijna tien volledige dagen te werk worden gesteld.

Behalve voor het dichten en het vervaardigen van een netexemplaar, wordt er ook steeds een uitgave gedaan *vanden spele te rollerene* (anderhalve schelling per jaar).⁷⁸ Vermoedelijk gaat het hier over het kopiëren van de tekst op rollen (een rol voor elke speler), al durf ik voorlopig niet uit te sluiten dat bedoeld wordt op het regisseren (het toedelen van de verschillende rollen).⁷⁹ Wie dit *rolleren* voor zijn rekening neemt, wordt geen enkele keer geëxpliciteerd (zodat het mogelijk blijft dat dit gedaan werd door Johannes Pertcheval).

De acteurs lijken vooral rederijkers te zijn, naar we mogen aannemen leden van 't Mariacranske.⁸⁰ Zij krijgen een gezamenlijke beloning van 1,5 schelling voor de repetities (*totten proeven*) en 6 schellingen én gratis bier (*cute* en *hop*) bij de twee opvoeringen (er lijken inderdaad steeds twee opvoeringen te zijn geweest). Daarnaast is er enkele keren sprake van vrouwen op het toneel. Zo wordt in 1511 een *hoomakersse* (hoedenmaakster of ook schminkster?) beloond voor het optooien van *de vrouwen* (p. 239).⁸¹ Opmerkelijk is de volgende post over de opvoering van 1516:

Item Cleren die OnserVrouwe speelde en vele leerens dair in hadde want sijt qualijc doen wilde, ii s. vi d. g. (p. 333).

⁷⁶ Dat het om een cyclus zou gaan was ook al de mening van Van Bruaene 2008, 69 met verwijzing naar Michels 1957, 153 en Speakman Sutch 2003b, 97–101. Zie ook Coigneau 2003, 214–215, die denkt aan zeven spelen die achter elkaar konden worden opgevoerd.

⁷⁷ Zie voor dat jaartal o.a. Van Eeghem 1935, 433; Asselbergs & Huysmans 1955, 29; Ramakers 1996, 414; Brinkman 1997, 85; Van Bruaene 2003, 129; Speakman Sutch 2003b, 97; Van Bruaene 2008, 69; Snow 2010, 42. Heel stellig ook (met verwijzing naar Van Eeghem 1935) bij Speakman Sutch & Van Bruaene 2010, 275: 'This changed in 1497, when two of its [i.e. The Lily's] leading rhetoricians, Jan Smeken (d. 1517) and Jan Pertcheval (d. 1523), received the commission to write a new play on the Seven Sorrows'.

⁷⁸ Zie voor het *rolleren* p. 156, 187, 213, 239, 262, 278, 333 (dus ook wanneer de spelen na zeven keer opnieuw worden gespeeld is het nog nodig te *rolleren*).

⁷⁹ Vgl. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, lemma *rolleren*.

⁸⁰ De *rethorisiens* worden expliciet vermeld op p. 239 en 262. Meestal spreekt men vager over *den ghesellen* (p. 156, 187, 213).

⁸¹ Een *hoomakersse* wordt ook vermeld op p. 262, maar zonder meer.

Deze post duidt erop dat de rol van Heilige Maagd in 1516 werd gespeeld door een zekere Clara. Zij kreeg daarvoor een aanzienlijk ruimere beloning dan de andere, mannelijke rederijkers. Het geld moest haar kennelijk overhalen om deel te nemen aan het stuk (ze had veel tekst in te studeren en ze wilde het *qualijc* doen ...). Combinatie met andere gegevens doet vermoeden dat haar volledige naam Clara Goolens was en dat ze in 1516 al de nodige toneelervaring had. Hoewel daarbij nooit eerder is opgemerkt dat het kennelijk een vrouw betreft, komt in de Brusselse stadsrekeningen van 1503 al een post voor waaruit blijkt dat *Cleerkene Goelis* in 1503 met de Brusselse rederijkers op de planken stond.⁸² Ook komt ze voor in de lijst van Leliebroeders in het *Liber authenticus*. Daar wordt ze *Claerken Goolens* genoemd.⁸³ De verzamelde gegevens over Clara Goolens nuanceren het gangbare beeld dat belangrijke rollen in het rederijkerstoneel – zowel de mannen- als de vrouwenrollen – stevast door mannen werden gespeeld.⁸⁴

De plaats waar het spel werd opgevoerd was in 1510 – en vermoedelijk ook de jaren voordien – het kerkhof van Sint-Goriks (p. 213). Het jaar daarop, in 1511, ging de opvoering echter door op de Grote Markt van Brussel, voor het stadhuis, en dat zal ook de reden zijn waarom de *rentmeesteren der stadt* zich dat jaar bereid toonden 10 schellingen te betalen voor het arbeidsintensieve opbouwen van een podium: *totter stellinghen van Onser Vrouwen spel* (p. 230). Dat de stad op deze wijze het Mariaspel lijkt te ‘recupereren’ is misschien een rechtstreeks gevolg van het privilege dat de broeders enkele maanden voordien hadden ontvangen van keizer Maximiliaan. Sindsdien werd het spel vermoedelijk steeds op de Grote Markt opgevoerd. Dat was in ieder geval zo in 1513. De stad betaalde toen 12,5 schelling en een anonieme schenker deed daar nog eens 10 schellingen bij (p. 272-273). Daarmee was in dat jaar vrijwel het hele spel gefinancierd want aan de uitgavenkant staat voor het spel in totaal 23,5 schelling in de boeken.

Is er uit de posten ook iets af te leiden over de inhoud van de spelen? Eigenlijk nog verbazend veel. Hierboven is al even aangehaald dat de stukken een voor- en naproloog hadden.⁸⁵ Dat in deze cyclus de zeven weeën op het toneel werden voorgesteld, ligt uiteraard voor de hand, en ook dat daarbij de traditionele volgorde wordt aangehouden. De rekeningen lijken dat te bevestigen. In 1512, wanneer al voor de vijfde keer een spel wordt opgevoerd, moet immers een kruisiging zijn uitgebeeld met behulp van een holle speer:

82 Duverger 1935, 91.

83 *Liber authenticus*, f. 161v (met dank aan Susie Sutch). De broederschap stond nadrukkelijk open voor mannen en vrouwen, maar het feit dat Clara Goolens in het *Liber authenticus* als zelfstandige vrouw wordt vermeld onder de Leliebroeders (en dus niet als partner van een mannelijke rederijker) doet vermoeden dat zij ook volwaardig participeerde in de rederijkerskamer (vgl. daarentegen de conclusie door Van Bruaene 2005, 34: ‘since a strong male group identity governed by strict rules was an essential key to the success of rhetorician culture, women, who were often well educated too, could never fully integrate into it’).

84 Volgens Van Bruaene kregen meisjes en vrouwen bij opvoeringen van rederijkerstoneel hooguit rollen met weinig of geen tekst toebedeeld. In haar studie over vrouwen in de rederijkerij concludeert ze: ‘By and large, women seem to have played at most a very minor part in the chamber’s public performances of drama and comedy’ (Van Bruaene 2005, 26). In het onderzoek van Van Bruaene wordt Clara Goolens niet vermeld.

85 Zoals op basis van Smekens *Spel vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert* reeds werd vermoed door Speakman Sutch 2003b, 103, n. 34.

Item van eenen speere te makene ende binnen hol daer ons heere met ghesteken was aent cruce hangende, betaelt xviii d. g. (p. 262)

Dat hier vermeld wordt dat de speer *hol* is, duidt er volgens mij op dat *special effects* werden beoogd. Via de holte van de speer kon immers toneelbloed worden opgestuwd om zo het spektakel nog aanschouwelijker te maken.⁸⁶

Ook andere rekwisieten kunnen helpen om zich een voorstelling te maken van het vertoonde. Bij het tweede spel in 1509 (waarbij de vlucht naar Egypte zal zijn uitgebeeld) is er bijvoorbeeld sprake van een uitgave voor *Onser Vrouwen mantel en Jhesus rocke* (p. 187). Daarnaast moet echter een scène uit het Oude Testament zijn vertoond. Joris Schernier krijgt maar liefst 5 schellingen betaald voor *iiii kinderen die Pharo dede verdrincken* (p. 187). Dat is een verwijzing naar het eerste hoofdstuk van het Bijbelboek Exodus. Kennelijk werden typologische verbanden gelegd tussen scènes uit het Oude en het Nieuwe Testament.⁸⁷

Voor een meer diepgravende studie van de processie van O.L.V. van de Zeven Weeën en de bijbehorende Mariaspelen is het op dit moment te vroeg. Bij nader onderzoek zal zeker moeten worden gekeken hoe deze activiteiten zich verhielden tot de grote Ommegang van O.L.V. op de Zavel die in Brussel werd georganiseerd door het Grote Gilde van de Voetboog en de bijbehorende jaarlijkse opvoering van een van de *Bliscappen*.⁸⁸

Voorlopige conclusie

Uit deze eerste verkenning van de rekeningen is naar voren gekomen dat de rederijkers Jan Smeken en Johannes Pertcheval nauw bij de organisatie van de Brusselse devotie betrokken waren. In de jaren dat zij als bestuurder aangesteld waren, stonden ze in voor de goede werking van de kapel. Op zon- en feestdagen inden ze de offeranden. Ze waren tevens verantwoordelijk voor de aankleding van de kapel (waarbij ze een beroep deden op allerlei ambachtslieden). Zeker Jan Smeken heeft voor de broederschap ook literair werk afgeleverd, terwijl Johannes Pertcheval aantoonbaar als kopiïst en verluchter actief was. Van beide auteurs kunnen nu stukken worden aangewezen die zij eigenhandig hebben geschreven. Voor Smeken zijn dat de rekeningen, met name die van het jaar 1506–1507, voor Johannes Pertcheval delen van het *Liber authenticus*. Wellicht wordt het op basis van die gegevens mogelijk om in de toekomst andere geschriften als autografen aan deze auteurs toe te schrijven.

Opmerkelijk is de dubbele rol die Jan Smeken en Johannes Pertcheval, maar bijvoorbeeld ook de schilder Joris Schernier, in de broederschap speelden. Als bestuurders waren zij verantwoordelijk voor een goed gebruik van de inkomsten die vooral

⁸⁶ Er zijn dit jaar ook attributen voorzien voor *heydensche* personages en er is sprake van schilderijen, waaronder die van een slang (p. 260 en 262). Deze is mogelijk een verwijzing naar de duivel, maar kan ook meer specifiek duiden op de koperen slang, een prefiguratie van de gekruisigde Christus (vgl. Van der Voort 2001, 246–248).

⁸⁷ Interessant is ook de vermelding van *eenen rock voer Adam* in de rekening van 1510–1511 (p. 234). Vreemd genoeg wordt hierbij vermeld dat die moet dienen *totten v^{em} spel van Onser Liever Vrouwen* hoewel volgens mij in 1511 pas het *vierde* spel werd opgevoerd. Heeft de boekhouder zich misschien vergist?

⁸⁸ Vgl. Coigneau 2003, 213–217.

bestonden uit gulle giften van gelovigen. Anderzijds waren zij ook degenen die dankzij de opdrachten van de broederschap persoonlijke inkomsten genereerden. De betaling van 12 schellingen aan Jan Smeken voor een Mariaspel is meer dan een peulenschil. Een ervaren ambachtsman kon daarvoor tien werkdagen betaald worden. Dergelijke bedragen komen bovenop het toch al aanzienlijke bedrag dat Jan Smeken kreeg als stadsdichter van Brussel.

Toekomstig onderzoek zal moeten uitmaken in hoeverre het nieuw ontdekte rekeningenboek van de Brusselse broederschap ook leidt tot een nieuwe inzichten in de devotie tot O.L.V. van de Zeven Weeën. Belangrijk is in ieder geval dat de nieuwe bron toelaat om de devotie meer van onderuit en vanuit de historische dagelijkse realiteit te bestuderen. Door hun aard leggen de andere bronnen veel nadruk op de theologische en vooral politieke achtergronden (vgl. de wapenschilden en privileges in het *Liber authenticus*), maar tot dusver lieten ze relatief weinig los over de concrete inbreng van de Brusselse gemeenschap waartoe Jan Smeken en Johannes Pertcheval behoorden. De nieuwe gegevens doen vermoeden dat de rederijkers van De Lelie en 't Mariacranske meer deden dan enkel uitvoering geven aan een cultuurpolitiek die vanuit het Bourgondisch-Habsburgse hof werd vormgegeven. De rederijkers lijken in hoge mate zelf verantwoordelijk voor de dynamiek in het religieuze, artistieke en literaire leven in Brussel.

Summary

In 1499, the Dutch-speaking poets Jan Smeken (†1517) and Johannes Pertcheval (†1523) were among the founders of the Brussels chapter of the confraternity of the Seven Sorrows of the Virgin Mary. In this article, the role Smeken, Pertcheval, and other rhetoricians played in the confraternity is explored on the basis of a hitherto unknown source, the accounts of the Brussels confraternity from 1499 to 1516. This privately owned document of almost 350 pages reveals among other things that Johannes Pertcheval enlisted thousands of names in the register of the confraternity (the so-called *Liber authenticus*, now in the Brussels City Archives) and that he was responsible for its decoration with several coats of arms. The article also focuses on the use of printed images and texts to promote the devotion of the Seven Sorrows and on a procession, which was organised annually by the confraternity from 1505 onwards. In the context of this procession, the rhetoricians staged a play enacting one of the Seven Sorrows of the Virgin every year from 1508 on, a cycle comparable to the seven *Bliscappen* also staged annually in Brussels. At least two of the now lost plays of the Seven Sorrows were composed by Jan Smeken, who received a reward equivalent to ten working days of a skilled craftsman for each play. More generally, the accounts shed new light on the dynamics in religious, artistic and literary life in Brussels.

Adres van de auteur:

Hogeschool–Universiteit Brussel

Warmoesberg 26

B–1000 Brussel

remco.sleiderink@hubrussel.be

Literatuur

- Asselbergs, W.J.M.A. & A.P. Huysmans (ed.), *Het spel vanden heilighen sacramente vander Nyeuweruert*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1955.
- Beuken, W.H. (ed.), “Die eerste bliscap van Maria” en “Die sevenste bliscap van onser vrouwen”. Culemborg: Tjeenk Willink & Noorduyn, 1978².
- Brinkman, Herman, *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 1997.
- Bussels, Stijn, ‘Between Decency and Desire. Verbal and Visual Discourses on Dress and Nudity in the Antwerp Entry of 1549’, in: *Queeste 14* (2007), 59–77.
- Cappelli, Adriano, *Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*. Milano: Ulrico Hoepli, 1973⁶.
- Coigneau, Dirk, ‘Van de “Bliscappen” tot Cammaert. Vier eeuwen toneelliteratuur in Brussel’, in: Jozef Janssens & Remco Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair, 2003, 213–233, 265–270.
- De Baere, C., ‘De Brusselsche Kamers van Rhetorica’, in: *Eigen Schoon en De Brabander 29* (1946), 1–16.
- Degroote, Gilbert (ed.), *Jan Smeken’s Gedicht op de feesten ter eere van het Gulden Vlies te Brussel in 1516*. Antwerpen: De Sikkel, 1946.
- De Leeuw, Rick & Jozef Janssens (ed. en vert.), ‘d’Wonder dat in die stat van Bruesel ghemaect was. Het gedicht van Jan Smeken, integraal, origineel en hertaald, en van voetnoten voorzien’, in: Rick de Leeuw, Anna Luyten & Remco Sleiderink (red.), *Rederijkerskamer ’t Mariacranske 500 jaar aan het woord*. Roeselare: Roularta Books, 2007, 35–69.
- De Ridder, C. ‘Petrus de Manso, en de Staties der VII Weeën’, in: *Mechlinia: maandschrift voor oudheidkunde, geschiedenis, kunst, taal- en volkskunde 1* (1922), 116–122.
- De Ridder, F., ‘Brief van Petrus de Manso over de VII Weeën van Maria’, in: *Mechlinia: maandschrift voor oudheidkunde, geschiedenis, kunst, taal- en volkskunde 2* (1923), 23–30.
- De Ridder, F., ‘Stichting eener broederschap van olv van VII Weeën te Antwerpen en te Mechelen’, in: *Mechlinia: maandschrift voor oudheidkunde, geschiedenis, kunst, taal- en volkskunde 3* (1924), 19–21, 74–79.
- Duverger, J., *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en XVe eeuw*. Antwerpen: De Sikkel & Gent: Vynck, 1935.
- Haggh, Barbara Helen, ‘De muziek in Brussel tijdens de 15de eeuw’, in: *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis 3* (1986), 38–64.
- Henne, Alexandre & Alphonse Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles 1-3*. Bruxelles: Librairie encyclopédique de Perichon, 1845.
- Janssens, Jozef, ‘De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 17de eeuw’, in: Jozef Janssens & Remco Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair, 2003, 12–105, 235–248.
- Janssens, Jozef & Remco Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair, 2003.
- Lyna, Frederik & Willem Van Eeghem (ed.), *Jan van Stijvoorts Refereinenbundel anno 1524 1-2*. Antwerpen: De Sikkel, z.j.
- Mareel, Samuel, *Voor vorst en stad. Rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Mareel, Samuel, ‘Urban Literary Patronage in the Early Modern Low Countries. Public Festive Cul-

- ture and Individual Authorship', in: *Renaissance Quarterly* 64 (2011), 50-78.
- Michels, L.C. 'De letteren in dienst van de propaganda voor Coudenberghes broederschap van de VII weeën', in: idem, *Filologische opstellen. Deel 1: Stoffen uit de middeleeuwen*. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Wilink, 1957, 147-158.
- Pleij, Herman, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stads cultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam & Leuven: Meulenhoff & Kritak, 1988.
- Pleij, Herman, '7 maart 1500. De Brusselse stadsrederijker Jan Smeken is uitgezonden naar Gent om te berichten over de doopfeesten van Karel v. De rederijkerij als beschavingsinstituut', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, 121-126.
- Pleij, Herman, '24 juni 1500. Spectaculaire duivelscenes domineren de opvoering van het mirakspel "Vanden heilighen sacramente vander Nyeuwervaert" in Breda. De duivel in het middeleeuwse drama en op het toneel', in: R.L. Erenstein (hoofdred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996, 64-69.
- Pleij, Herman, 'Rederijkerij als spektakel', in: Bart Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003, 22-41.
- Ramakers, B.A.M., *Spelen en figuren. Toneelkunst en processie cultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
- Roobaert, Edmond, 'Zes Brusselse schilders met de familienaam Schernier alias van Conincxloo en vice-versa van Conincxloo alias Schernier', in: *Archief- en bibliotheekwezen in België* 70 (1999), 227-282.
- Roobaert, Edmond, 'Michiel van Coxcie, de schildersfamilie van Conincxloo alias Schernier en andere Brusselse schilders als ontwerpers en verlichters van 16^e-eeuwse processievaantjes voor de broederschappen van de stad', in: *Volkskunde* 101 (2000), 257-303.
- Roobaert, Edmond, 'De parochie van Sint-Jans-Molenbeek en de Brusselse rederijkers', in: *Eigen schoen en De Brabander* 84 (2001), 421-449.
- Roobaert, Edmond, 'Jeruzalemvaarders, rederijkers en schilders en de palmzondagprocessie te Brussel in de 16^e eeuw', in: *Volkskunde* 103 (2002), 3-70.
- Roobaert, Edmond, 'Priesters en rederijkers te Brussel in de eerste helft van de zestiende eeuw', in: *Spiegel der Letteren* 45 (2003), 267-293.
- Schuler, Carol M., 'The Seven Sorrows of the Virgin. Popular culture and cultic imagery in pre-Reformation Europe', in: *Simiolus* 21 (1992), 5-28.
- Sleiderink, Remco, 'Door Fama's stem vermaerd. De geschiedenis van de Brusselse rederijkerskamer 't Mariacranske', in: Rick de Leeuw, Anna Luyten & Remco Sleiderink (red.), *Rederijkerskamer 't Mariacranske 500 jaar aan het woord*. Roeselare: Roularta Books, 2007, 18-34.
- Sleiderink, Remco, "'Op de wijze van de literatuur". De held achter de Brusselse stadsdichter Jan Smeken', in: Herman Brinkman, Jeroen Jansen & Marita Mathijssen (red.), *Helden bestaan! Opstellen voor Herman Pleij bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 207-215.
- Snow, Emily Catherine, *The Lady of Sorrows. Music, devotion, and politics in the Burgundian-Habsburg Netherlands*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling Princeton University. Princeton, 2010.
- Soulier, Pèrgrin-Marie, *La confrérie de Notre-Dame des Sept Douleurs dans les Flandres 1491-1519*, Bruxelles: Pères Servites de Marie, 1912.
- Speakman Sutch, Susie, 2003a 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)', in: Jozef Janssens & Remco Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair, 2003, 141-160, 255-258.
- Speakman Sutch, Susie, 2003b, 'Jan Pertcheval and the Brussels Leliebroeders (1490-1500). The model of a conformist rhetoricians chamber?', in: Bart Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rede-*

- rijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003, 95-106.
- Speakman Sutch, Susie & Anne-Laure Van Bruaene, 'The Seven Sorrows of the Virgin Mary. Devotional Communication and Politics in the Burgundian-Habsburg Low Countries (c. 1490-1520)', in: *Journal of Ecclesiastical History* 61 (2010), 252-278.
- Van Autenboer, E., *Volksfeesten en rederijkers te Mechelen, 1400-1600*. Gent: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1962.
- Van Bruaene, Anne-Laure, 'Minnelijke rederijkers, schandelijke spelen. De rederijderskamers in Brussel tussen 1400 en 1585', in: Jozef Janssens & Remco Sleiderink (red.), *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de 14de tot de 18de eeuw*. Leuven: Davidsfonds/Literair, 2003, 124-139, 251-255.
- Van Bruaene, Anne-Laure, 'Brotherhood and Sisterhood in the Chambers of Rhetoric in the Southern Low Countries', in: *The Sixteenth Century Journal* 36 (2005), 11-35.
- Van Bruaene, Anne-Laure, *Om beters wille. Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Van Bruggen, Ton (ed.), 'Een spel op hertoge karle ons keyser nu es. Een allegorisch toneelstuk van Jan Smeken', in: *Jaarboek Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica 'De Fontaine' te Gent* 55 (2005), 9-78.
- Van der Voort, Marcel, *Dat seste boec van serpente. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme"*. Hilversum: Verloren, 2001 (Middeleeuwse Studies en Bronnen 75).
- Van de Wijer, Ingrid, 'Hue Mars en Venus tsaemen bueleerden. Rederijdersspel toegeschreven aan Jan Smeken, uitgegeven naar Ms. II 368 Kon. Bibl. Brussel', in: K. Porteman (red.), *Uut goeder jonsten. Studies aangeboden aan prof.dr. L. Roose naar aanleiding van zijn emeritaat*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1991, 33-91.
- Van Eeghem, Willem, 'Rhetores Bruxellenses (15e-16e eeuw)', in: *Revue Belge de philologie et d'histoire* 14 (1935), 427-448.
- Verhoeven, G., *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Onuitgegeven proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam, 1992.